

मं. ठाणे

80

जाटक

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

लेखक

सन

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

जाटक का शीक

कैलासवास,
सखाराम निळकांत पटवधन
यांचे हजरपारि,
जराठी ग्रंथसंग्रहालय ठाणे,
या संस्थेस नजर.

॥ श्री ॥

ग. त. पटवर्धन

कथार्णव मासिक पुस्तकांत छापून प्रसिद्ध झालेले.

चंडकौशिक नाटक.

हे पुस्तक

शंकर मोरो रानडे वी. ए.

(रतिमन्मथ, दौलतराव, अतिपीडचरित, अनुतापशमन, प्रेमगुटिका, वीरोत्तंस, अधि-
कारदानविवेचना इत्यादि नाटकांचे कर्ते)

यांनी

आर्यक्षेमीश्वर कविकृत मूळ संस्कृत नाटकाधारे केले.

ते

मुंबईत

“ नेटिव ओपिनियन ” छापखान्यांत छापिले.

या पुस्तका संबंधी सर्व प्रकारचे हक्क सन १८६७ चा आक्ट २९ प्रमाणे ग्रंथकर्त्याने
स्वाधीन ठेविले आहेत.)

शके १८०९.

सन १८८३ इ०

चंडकौशिक नाटकेऽंग्रंज्यहालये कर्णे,
वा संस्थेस गङ्गा

अंक १ ला.

पात्रे.

सूत्रधार	नाटककर्ता.
पारिपार्श्वक	त्याचा सोबती.
हरिश्चंद्र (राजा)	अयोध्याधीश.
विदूषक	त्याचा मित्र.
शैब्या	राजस्त्री.
चारुमती	तिची सखी.
हेमप्रभा	द्वारपालिका.
तापस	कुलपतीचाशिष्य.
वनचर	कोणी अरण्यवासी.

श्लोक.

यद्रूपत्रय सृष्टिची विरचिने
उत्पत्तिनाशस्थिति;
ज्याच्या आठ तनू जगास निखिला
व्यापोनियां वर्तती;
तेां नृत्या करितां तदीय बलय—
व्यालाचिया फूत्कती
पायांशीं पडला, सुमांजलि असा
रक्षो तुझां संप्रति.

आणखी,

श्लोक.

“ हाले भ्रु; तव चक्षु रक्त दिसते;
किंचित् स्फुरे ओष्ठ हा;
इंदूच्या नुषुपेस सूक्ष्महि करो
हे वक्त्र तूझे; पहा,

१. शंकर.

वाहूं दे तव कोप; लाड न करीं
मी, मे ” असें ऐकुनी
आलिंगी दृढ ज्या शिवा, शिव असा
देवो शिवाते जनीं.

आणखी

साक्या.

समाधिमध्ये आनंदानें
श्लथित दिसे; गौरीशीं
विलास करितां उल्लासिता जी;
हर्षत्वरिता ऐशी;
क्षणांत अद्भुत; होई श्मेरा
क्षणीं मदनविकृतीनें;
चाप ओढितां मदनें कूरा;
व्रीडित अनंगदहनें;
रति रडतांना होय अश्रुंच्या
पूरांहीं जी तरला;
अशी शंभुची दृष्टि सदाही
रक्षो सकल जनांला.

सूत्रधार—(मंगलाचरणानंतर) हां, पुरे हा
विस्तार. आपल्या अष्टामायांच्या बुद्धि-
पाशानेही अलंघ्य होत्सातां जो सिंहा-
प्रमाणें वेगवान्, ज्यानें आपल्या भ्रुकुटी-
मंगलीलेच्या योगेंकरून आपले सर्व
शत्रु नष्ट केले आहेत, जो संग्रामरूप
सागरांत भ्रमण करणाऱ्या अशा आपल्या
बाहुरूप मंदरानें काढिलेल्या लक्ष्मीचा
प्रणयी, असा जो श्रीमहीपालदेव, त्यानें

१. पार्वती. २. कल्याणातें.

मला आज्ञा केली आहे. या महीपाल-
देवाची इतिहासकार अशी स्तुति करितातः—
श्लोक.

जी चाणक्यार्यनीति प्रकृतिसुगहना,
घेउनी आश्रयार्ते
तीच्या, जिंकोनि नंदां, कुसुमनगरही
जिंकिलें चंद्रगुप्तें;
कर्णाटत्वाख्य गेले नगरिं मग जई
नंद, तें त्यां वधाया
दोर्दपें शक्त झाला, ह्यणुनि जनिं मही-
पालदेवाभिधां या.
(पारिपार्श्वक येतो.)

पारिपार्श्वक—आर्या, महीपालदेवानें मला
आज्ञा केली असें तूं बोललास, पण ती
आज्ञा कोणती ?

सूत्र०—एक. त्यानें मला अशी आज्ञा केली
आहे कीं, विजयप्रकोष्ठाचा पणतू जो
आर्यक्षेत्रीश्वरनामा कवि, त्यानें एक
“ चंडकौशिक ” या नांवाचें नवीन
नाटक केलें आहे, त्याचा प्रयोग आत्मांस
दाखीव. त्या कवीनें नाट्यवेदांत निष्णात,
सकलविद्याकलापारंगत, लोकरीति जाण-
णाऱ्या, अशा सभासदांस हटलें आहेः—
आर्या.

या लोकांत न निर्गुण
किंवा निर्दोषसें असे कांहीं,
यास्तव साहुनि दोषां
यांतिल ध्यावें गुणांस विवुधांहीं.
तर, पारिपार्श्वका, तूं कुशीलवांस बरोबर
घेऊन गायनास आरंभ कां बरें करीत
नाहींस ?

पारि०—(साशंकपणें खाठीं तोंड करून)
आर्या, एकावें. त्या ग्रहणाच्या समयीं
आपण ज्या ब्राह्मणास दक्षिणा देऊं केली
होती, ती त्यास न मिळाल्यामुळे तो फार
कुपित झाला आहे, यामुळे सारी कुशील-
वादि मंडळी दुःखी आहे.

सूत्र०—(भय वाटलेंसें करून चिंतायुक्त झालासें
दाखवितो.) (पुनः हर्षानें झणतो) मारिषा
दुःख पावण्याचें कारण नाहीं. कांकी
आतां,

आर्या.

सत्यातें पाळाया
मी ब्रह्मर्णास फेडितों तैसा,
आजि हरिश्चंद्र नृपति
पुत्रकलत्रात्मविक्रये जैसा.

(इतक्यांत पडद्या पलीकडे शब्द होतो.)

यावें, प्रियवयस्या, यावें.

सूत्र०—(पडद्याकडे पाहून) आं, काय राजा
हरिश्चंद्र आला ? अहो, राज्यामध्ये
महोत्पात होऊन त्यांहीं सूचविलेल्या ज्या
आपत्ति, त्यांचा परिणाम चांगला व्हावा
ह्यणून अनेक अनुष्ठानें आरंभिणारा जो
पुरोहित, त्यानें ज्याला कांहीं नियम सां-
गितले आहेत, आणि ज्याला जागरण
केव्हां संपेल ह्यणून चिंता लागली आहे,
तसेच ज्याला प्रियमित्र जो बौधायन
तो मार्ग दाखवीत आहे, असा हा राजा
अंतःपुराप्रत जात आहे. आणखी, पहा,
श्लोक.

निद्रा नसे ह्यणुनि रक्तविमंदपक्ष्मी;
जागे ह्यणुनि गततेज मुखावजलक्ष्मी;

१. महीपालदेव हें नांव. २. नाट्याचार्यांच्या
मागचे गायक.

१. ब्रह्मर्ण (= ब्रह्म+ऋण) ह्य० ब्राह्मणाचें कर्ज.
२. पक्ष्मी ह्य० नेत्र.

कांतावियुक्त निशिं पावत दुःख तैसा,
प्रातः स्वयूथ चुकला करिनाथ जैसा.

तर चल, आतां आपण तिकडेच जाऊं.

(दोषे जातात.)

(ही प्रस्तावना झाली.)

(तदनंतर जागरणानें क्षीण असा राजा विदू-
षकासहवर्तमान येतो.)

विदू०—मित्रा, पहा, या तुझ्या विशेष जाग-
रणें तुझे नेत्र कूर्माच्या नेत्रांप्रमाणें मंद
होऊन, मुखही किंचित् उद्वीर्ण झालें आहे.
तसेंच, तूं वारंवार नेत्र झांकतोस आणि
उघडतोस, तरी एकादा उंदीर अंधळा
झाला झणजे त्याला मार्ग सांपडत नाही,
आणि तो जसा इकडे तिकडे फिरतो,
तसा तूं हिंडतोस.

राजा—खरेंच, मित्रा, प्राण्यांस निद्रा लटली
झणजे शरीरधारणाचें प्रथम मूळच आहे.
कारण ही,

श्लोक.

चित्त प्रसन्न करि; लाघवे दे तनूतें;
प्रत्यंग उज्वल करि; स्फुरणास देते;
रोगां हरूनि करि धातुसमानतेला;
दे हर्ष योगिजनलभ्य असा मनाला.

पहा, यावेळीं माझी काय स्थिति झाली
आहे ती.

साकी.

अन्नस येउनी स्तिमित होय मन

खेदाच्या अतिभारें;

क्षणक्षणीं जांभयाहे येती;

बालार्क न बघवे रे.

(चिंतन करून विस्मयानें) अहो, आज

भगवान् कुलपतीनें मला रात्रीं जागरण
करावयास सांगितलें त्याचा काय बरें हेतु
असावा ? अथवा, गुरुजींनीं जी गोष्ट
करावयास सांगितली तिच्याविषयीं विचार
करणें योग्य नव्हे.

विदू०—वयस्या, तुझ्या आगमनाविषयीं उ-
त्सुक झालेलीं जी देवी तिचा अपमान
झाल्यामुळें अनर्थ होईल, असें वाटतें; मी
पुनःपुनः चिंतन करितों, परंतु मला या
अनर्थावांचून दुसरें कांहींच दिसत नाही.

राजा—मित्रा, थट्टा पुरे आतां.

विदू०—होहो, तें खरें. तुला सगळीच थट्टा
वाटते. परंतु, मी वापडा गरीब; मला
तर बावा हें अनर्थास्पदच वाटतें.

राजा—(उत्कंठितपणें आणि मनांत शंका आणू-
न झणतो) गड्या, देवीची काय स्थिति
झाली असेल याविषयीं तुझा काय बरें
तर्क वाहतो ?

विदू०—मला वाटतें ती रागावली असेल.

राजा—असेलच. ह्याविषयीं शंका नकोच.
देवीस कोप येण्याला हें कारण लहान
सहान नव्हे. पहा,

श्लोक.

स्वामात्पीं वेढिला कीं ? निज युवसुहृदां-
माजि गोष्टींत गुंने ?

किंवा अन्य प्रियस्त्री अनुसरुनि न ये

धूर्त हा मंदिरातें

१. कुलपतीचे स्मृत्यादि ग्रंथांत पुढें लिहिल्या-
प्रमाणें लक्षण आढळतें:—

मुनीनां दशसाहस्रं योजनदानादिपोषणात् ॥

अध्यापयति विप्रभिः स वै कुलपतिः स्मृतः ॥

(अर्थ) जो ब्राह्मणऋषि दहा हजार विद्यार्थ्यांस
जेवणत्याण वगैरे घालून विद्या शिकवितो, त्याला
'कुलपति' झणावें.

अद्यापी ! पाच रोपे नयनजलभरे
धौतवक्त्रा असेल.

निःश्वासांतै त्यजूनी, मजविशि सखिने
काय ना शंकिजेल ?

आणखी,

श्लोक.

रमाया कांतारीं रुचिर नटुनि उत्सुकपर्णी
महाकृष्टे सायंसमय सगळा तो दवडुनी,
मदीया येण्याच्या पथिं सतत नेत्रां खिलवुनी,
प्रियेने हा! माझ्या प्रहर दुसरा यापिन झणीं!
'न ये हा अद्यापी शठ!' ह्मणुनि अश्रूस नयनीं
अणूनी दुःखने विकल निजभूषा उतरुनी,
अहा! शय्योपांतावरि पडुडुनी लोळत तशी
प्रियेने वाकीची दवाडिलि निशाती तरि कशी!

(चिंतायुक्त होऊन) हरहर ! खचित माझ्या
नतभ्रु प्रियेची त्या वेळीं अशी स्थिति झाली
असेल.

श्लोक.

हळुच पाडल वाजत ऐकुनी,
प्रियसखी स्वमनांत चपापुनी,
धरुनि येइत मी ह्मणुनी स्पृहा,
फुकट संभ्रम पावतसे, पहा !
वधुनि तत्सखि तें मग हांसती
पदर लावुनिघां स्वमुखाप्रती.
मग अशांत सखी न बघे वरी,
परि विनम्र तयांत बसे खरी !

विदू०—(हांसून) मित्रा, गोष्ट होऊन चुकली.
आतां तीबद्दल असा चिंतायुक्त होऊन तूं
आपल्या जीवास दुःख कां देतोस ? चल
तर. आपण तिकडेच जाऊन देवीस प्रसन्न
करूं.

राजा—(त्यास शाबासकी देतो.) वाहवा ! फार

१. घालविळा.

चांगलें बोललास. बरे तर चल तिकडेच
जाऊं.

(दोघे कांहीं पुढें जातात.)

राजा—(खेदानें निःश्वास टाकून) वेळ ट-
ळून गेल्यावर आतां तिकडे जाणें हेंही
खेदाचेंच कारण होय. कारण,

श्लोक.

मन्यार्गी दत्तदृष्टी अठवित बसते
च्छिन्न माझ्या कथेनें,
आलों मी मानिते जी मनिं तृण हलतां,
म्यां दिलें त्या प्रियेनें
नाहीं आलिंगनातें हळुच न दिसतां
मागुती येउनीही,
कीं नूनोनील कंजांसम तिचिं नयनें
झांकिलीं ना करांहीं !

विदू०—(इकडे तिकडे फिरून पडद्याकडे पाहून
मानपुरःसर) ही पहा ही पहा देवी. चारुमतीनें
अंगावर घालण्याकरितां अलंकारांची पेटी,
फणो वगैरे सामान जवळ नेलें असून, ही
तिच्याशीं कांहीं बोलत बसली आहे.

राजा—(पाहून आनंदानें) अहो काय
हो ? ही तर,

साक्या.

टाकी काहुनियां पत्रांच्या
शरगौरगंडचित्रा
आवलि; कर्णांतावधि लावी
मृगदृशि नांजन नेत्रा;
व्यालोला तशि निसर्गकुटिला
वेणी; धूसर ओष्ठ.
अनघ कांति तरि विचित्र हीची,
जरि ती मंडनरुष्ट.

(तदनंतर वर सांगितल्याप्रमाणें चिंता पाव-
लेली शैब्यां चारुमतीसह येते .)

चारुमती—बाईसाहेब, हे अलंकार, हा फणी करंडा.

शैब्या—(खेदानें) चारुमति, ठेव ते एकी कडे. फुकट उगीच वेणीफणी करून मी एकदा आपली फजिती करून घेतली, आतां आणखी जास्ती फजिती कशाला करून घेऊं ?

विदू०—अहो, देवीची उत्कंठा तर फारच आहे!

राजा—शाबास, देवि, शाबास. तुझे अवयव स्वभावतःच मधुर असल्याकारणानें, जर तूं अंगावर अलंकार घातलेस, तर त्यांत अलंकारांचें कांहीं जात नाही. पण त्यांत तुझ्याकडे मात्र हलकेपणा येतो.

श्लोक.

कीं हा तांबुलराग उत्सुक तुझ्या
ओष्टांत राहावया,
कीं हें अंजन रक्त फार तुझिया
नेत्रांस चुंबावया,
कीं हारास तुझ्या सदैव वसणें
कंठावरी आवडे—
हा तत्स्वार्थ खरा; न भूषण तुझें
यांहीं कदापी घडे.

विदू०—मित्रा, चल. आपण जवळ जाऊं.

राजा—गड्या, थांब. आपण या दोघांचें हितगुज येथेंच आड उभे राहून ऐकू.

(दोघे ऐकत उभे रहातात.)

शैब्या—(निःश्वास टाकून आणि डोळ्यांस पाणी आणून) चारुमती, पाहिलेंसना, पहिल्यानें मला त्या प्रकारचें आश्वासन देऊन, आर्यपुत्र माझी अशी उपेक्षा करितो हें! तर आतां नमस्कार असो आपल्या अविश्वास्य अशा भागधेयांस !

राजा—प्रिये, असैं कसैं वरें होईल ?
श्लोक.

मधें येउनी मेघ, जानांचि पृष्ठा
तया आड, अंभोजिनी जातरोषा,
तरी खंडिला मान जाई न तीचा,
न कीं होतसे दोषही त्या रवीचा.

चारु०—बाईसाहेब, संताप करणें पुरे. कारण राजेलोकांचीं दुसरीं आवडींचीं अंग-वस्त्रें दुष्कळ असतात.

विदू०—(किंचित् क्रोधयुक्त होऊन) ए ए वट-कुरे, राजेलोकांच्या पाठीमागें कामें फार असतात असैं लक्षण. तसैं लक्षणावयाचें सोडून तूं नाही नाही तसैं प्रियवयस्याविषयीं शैब्येच्या मनांत विपरीत भरवून देते-स अं !

राजा—मित्रा, या ठिकाणीं कोप करावयास नको. कारण,

साकी.

चतुर सखींनीं मानग्रंथी
कथिनां निज प्रियांचे,
मिथ्या निंदेचें स्थल होती
धन्य तेचि नर सांचे.

शैब्या—(रडूं लागते.)

चारु०—बाईसाहेब, शांत व्हा. शांत व्हा. हें पहा कीं, तुझीच आधीं त्यांस अति-शय थोरपणाच्या शिखरावर नेऊन पोहोचविलें. याकरितां आतां मला जर विचाराल, तर मी सांगतें असैं करा. ते आपणाकडे पाहूं लागले, तरी त्यांकडे पाहूं नका. गोड बोलूं लागले, तरी वरचेवर त्यांस खोचूनच बोला.

शैब्या—ते खरें ग, तूं सांगितलेलें मी काय ना-

हीं करणार ? पण एकदा आर्यपुत्रास पा-
हिलें, ह्मणजे या दुष्टा दृदयापुढें माझें
कांहीं चालेल तर—

राजा—(त्वरेनें जवळ जाऊन) हे प्रिये,
आर्या.

त्वद्दृढ मत्परायण

असतां जो मजवरी प्रभाव दिसे

तव, तो त्वद्दृढावरि,

वद, आयतलोचने कसा न वसे ?

विदू०—शैब्ये, तुझें कल्याण असो.

(दोघी त्वरेनें राजाचा सत्कार करितात.)

शैब्या—(आपणाशीं बोलते) काय, आर्य-
पुत्र? असो. (मोठ्यानें) आर्यपुत्राचा
जयजयकार असो.

चारु०—(शंकायुक्त होऊन आपणाशीं) काय
महाराज आले! हाय हाय ! मी जें कांहीं
बाईसाहेबांशीं बोललें, तें यांनीं ऐकिलें! वरें,
असो. (उघटपणें बोलते) महाराजांचा
जयजयकार असो. (जवळ आसन नेऊन)
हें आसन, यावर वसावें महाराजांनीं.

(सर्व बसतात.)

राजा—(शैब्येकडे फार वेळ पाहून) प्रिये,
आतां असें काय होतें वरें ?

श्लोक.

होशी उत्सुक पाहण्या मजकडे,
प्राणप्रिये शोभने,
पाहूनी परि सांग कां फिरविशी
तूं आपुलीं लोचनें ?

नेशी आंत कनीनिका वळवुनी
बाजूस कां सत्वरी ?

त्वद्दृष्टी गमते द्विरेफयुवनी

प्रतः सरोजांतरिं.

आणखी

आर्या.

टाकूनि धूषणांनै

जरिही तूं शोभसी, प्रिये, फार,

तरि अंतर्गत तणें

कोप तुझा कळुनि ये मज अपार.

शैब्या—(मत्सरभावानें राजाकडे पाहून) महा-

राज, वाः फार चांगलें! अतिशय जागून

लाल आणि जड अशा डोळ्यांनीं आपण

चांगले शोभतां!

(कोप आलासें दाखविते.)

राजा—(फार वेळ तिच्याकडे पाहून लाडानें)

प्रिये, प्रसन्न हो, प्रसन्न हो.

श्लोक.

विलसत तव भाळीं चंचल भूलता हे
मदनजयपताकाविभ्रवा दाविताने!

अधर, सखि, तुझा कां कारणावीण हाले,

मृदु पवन सुटोनी जेंवि बंधूक डोळे!

(हात जोडून)

श्लोक.

कां व्यर्थ कोप करिशी? सखि शांत होई.

तूं शंकिशी मज तसा न असें मि, पार्हीं.

आहेस तूं मज समर्थाहे भोगवाया

दंडास, इच्छिशी जरी मज दंड द्याया.

आर्या.

ग्यां व्यर्थ काय सांगुनि?

सदोष किंवा अदोष भी आहे

याचा निर्णय कुलपनि

करील जो तो प्रमाणसा राहे.

(इतक्यांत द्वारपालिका येते.)

द्वारपालिका—महाराजांचा जयजयकार असो.

महाराज, कुलपतीकडून एक तापस

आला आहे.

राजा—हेमप्रभे, जा, उशीर न लावितां त्यास
सन्मानपूर्वक येथें घेऊन ये.

द्वारपा०—आज्ञा.

(निघून जाते.)

(तदनंतर हातात शायुदक घेऊन तापस येतो.)

तापस—(आश्चर्यानें झणतो.) अहो,
साक्या.

पर्वहि नसतां कसें शशीला
ग्रहण लागले आहे!

तप्त दिशा बहु कंगा ताहल्या?
मही हलत कां राहे !

छेदायानें सूर्यमंडला
उल्का केशी पाहे!

महोत्पात सुचवी न कळे हा
हतविधि कैसा आहे?

असो. या महोत्पातांची चिंता आमच्या
गुरूजींना आहेच, त्यामुळे या सर्वांचा
शेवटीं परिणाम चांगलाच होईल.

आर्या.

शांति, स्वस्त्ययन तसें,
विश्राणें, विप्रभव्यवोचनही,
साधनुकर्तिन आणिक,

दुःस्वप्नोत्पात शमविताती हीं.
याकरितां भगवान् कुलपतीनें ज्या स्वस्त्य-
यनकर्मास आरंभ केला होता, ते कर्म
संपून अवशिष्ट, सर्वव्याधिपरिहारक असें
हें उदक घेऊन राजा आणि शैब्या यां-
जकडे मला पाठविलें आहे.

(द्वारपालिका प्रवेश करिते.)

द्वार०—महाराज, यावे आपण.

(दोघें जवळ जातात.)

तापस—(राजाजवळ जाऊन) राजा, तुझे
कुशल असो.

राजा—(त्वरेनें जाग्यावरून उठून झणतो)
भगवन्, मी आपणास वंदन करितों.

शैब्या—भगवंता, मी तुलांस नमस्कार करितें.

तापस—राजा, विजयी हो. शैब्ये, तूं वीर-
माता हो.

राजा—(त्वरेनें) आण आण तें आसन
इकडे.

(द्वारपालिका आसन जवळ नेते.)

राजा—हें आसन. महाराज, या आसनावर
बसावे.

(सर्व खालीं बसतात)

राजा—हमप्रभे, दारावर उभी रहा. जा.

द्वार०—आज्ञा.

(निघून जाते)

तापस—राजन् ! हें शायुदक घ्यावे. भगवान्
कुलपतीच्या आशीर्वचनांहीं ज्याचा प्रभाव
वृद्धिगत झाला आहे, असें हें स्वस्त्ययनकर्मा.
वशिष्ट उदक, तुझे रात्रीचें जागरण
आतां सरले याकरितां स्त्रीसहवर्तमान तुला
अभिषेक करण्यासाठीं भगवान् कुलपतीनें
पाठविलें आहे.

राजा—(हर्षानें हात जोडून) हा मजवर मो-
ठाच प्रसाद झाला.

तापस—अरे,

साक्या.

प्राप्त संकटें होतिल जींका

शांति तयांची व्हाया,

आरंभियल्या विधींस करितां

क्षत्रतेज वाढाया,

शांत जयांहीं दुरितें होती

एतादृश मंत्रांहीं

पवित्र, पुण्य, क्रियाशेषही,
 ऐसे हैं जल पाहीं;
 कल्याणार्ते सदैव देवो,
 नृपा, उदक हैं तूर्ते,
 आनंदार्ते देउनि नाशो
 सर्व तुझ्या पीडितें.

राजा—(उदकस्पर्शाचा अनुभव घेऊन) अहाहा!

श्ल क.

हेंचि तें क्षत्रबीजाचें प्रसवांकुरकारण,
 यत्प्रसादें सूर्यवंशीं नृप उच्चशिरोधर.
 तापस—देवी शैब्ये, त्यांही आज भगवान् कुल-
 पतीच्या आज्ञेवरून गृहदेवता आणि ब्रा-
 ह्मण यांची सन्मानपूर्वक पूजा करावी.
 शैब्या—(हात जोडून) जशी आपली आज्ञा.
 तापस—राजा, खुशाल अस. आतां मीही
 नाना प्रकारच्या विधींस आरंभ करणारा
 जो भगवान् कुलपति, त्याजकडेच जातो.

(निघून जातो.)

शैब्या—(खेद पावून एकीकडे वळून) चारुमती,
 अगे, भगवान् कुलपतीनेच प्राणनाथांस
 जागरणें करावयास सांगितलें होतें, असें
 असतां ह्या दुष्ट हृदयानें मला भलतेंच
 वाटवून मला दुर्जन करून सोडलें ! असो.
 (हात जोडून उघडपणें) महाराज, प्रसन्न व्हा.

राजा—(प्रीतीनें)

साक्या.

खोट्या कल्पुनि अपराधानें
 कलुषित बहु जें झालें,
 ऐशा चित्तें अनुनय तूझा
 जरि ध्यावा या वेळे,
 तरि तव कंठीं हार, सखे, अजि
 पहा, प्रिये, वालीन;

किंवा तुझिया कपोलदेशीं
 पत्रावली रचीन.

शैब्या—(लाजते.)

राजा—(वर सांगितल्याप्रमाणें करूं लागतो.) प्रिये!

श्लोक.

रोमांच, घर्म उठले तुझिया कपोलीं;
 कंपस्थिती मम करास अवाप्त झाली.
 आरंभ हा उभयतां न घडेल सार्थ,
 होईल सर्वहि मम श्रम तो निरर्थ.

तसेंच,

दिंडी.

हार कंठीं हा तुझ्या घातियेला,
 स्नानाग्रानीं उचलूनियां तयाला,
 प्रिये, धरिलें, मम हस्त तया लागे—
 तयें हाले, हलणें न सोडितो गे.

शैब्या—महाराज, भगवान् कुलपतीच्या आज्ञे-
 प्रमाणें तयारी करावयास मी जातें.

राजा—फार उत्तम. प्रिये, ये वरें !
 (दोषी जातात.) मित्रा, देवी तर गेली,
 आतां उत्कंठित झालेल्या आपल्या जीवा-
 ची कर्मणूक कशानें वरें करावी ?

विदू०—गड्या, हें काय विचारतोस ? तं
 देवीबद्दलच्याच गोष्टी काढून आपणाला
 कां नाही कर्मणूक करून घेव ? तूं ती
 घे, आणि मीही जेवणाबद्दलच्या गोष्टींनीं
 आपल्या स्वतःची कर्मणूक करून घेतों.

(इतक्यांत वनचर येतो.)

वन०—महाराजांचा जगजयकार असो.

कटाव.

अवतरला मृगयाभूमी नृपवर्या, वराह एका !
 (धृ०) नागरमोठ्यांचीं तीं बेटें. निजघो-
 णार्थें नाशिन विकटें, त्याघोगानें सुरभि
 जाहले मुखोद्धार जे त्यांहिं वेष्टिले, ऐशा

दांतांमध्ये धरुनी कशेरुकर्कर पांडुरवर्णी,
चांवत राहे त्यालागुनी. काय वदावी
शोभा त्याची ? जाणों करुनी निजशत्रू-
ची पराभूति राणें, हडें त्याचीं दावित
लोकीं, प्रकट करीतो सद्यश अपुलें, तयें
टाकितो दिगंत भरुनी! रंग त्याचा जाणों
नवजलदाचा सांचा ! त्या जलदांतुनि क-
शेरुकर्कर पडतां खालीं, त्यांस ये सर
वर्षशिंलांची !—महागर्वयुत गंभीर रवें राहे
अरडत. ऐकुनि त्यातें विपिनकेसरी भ-
याभीत पळती कांतारीं, त्यांचें गर्जित
तच्छुतिविवरीं पडतां, होडानि कुपित अंतरीं
कर्ण उभासुनि ऐकुं लागतो, लळलळ रसने-
लागिं हलवितो, जाणों निजरोषाग्निशिखेची
तिजलागुनी उपमा देतो !—मोठ्या वेगें
गरगर फिरतां, ' दावाग्निच हा ' वाट-
वि चित्ता !—मानेवरच्या सटा भयंकर नया
बरोबर फिरती झरझर ! जाणों वाटे तडिच्छ-
टाही ! निशितधार असि, इंद्रनीलमणि, कज्ज-
ल किंवा तमाल यांच्या परी श्याम तो
दिसूं लागतो ! पिंगवर्ण निजनेत्र सभोवति
गरगर फिरवी ! बहल मसीपारि मांसल
आहे देह त्याचा, स्फुलिंगशेष दववन्हिच
सांचा !—राहुनि राहुनि स्वकीय भीषण, दंष्ट्रा
उघडुनि बिसदंड बळें चावुं लागतां, जणों
भयाकुल बिसदंडाचें होडानि कुंडल वाटुं
लागते कीं, हा रोषें चंद्र धरुनि निजमुखीं
चावितां त्याचे तुकडे कलारूप हे बाहिर
पडती !—ऐशापरिचा प्रलयरात्रितिमिराचा
गोळा भासमान हा वराह मोठा मृगव्य-

भूमीप्रती पातला, जणों काय हा श्रीवि-
ष्णूचा अवतार निजो खचित वाटला !—
वृत्त यापरी कळवायातें आलों स्वामींच्या
चरणांतें, यावरि देणें ज्या आज्ञेनें ती
देण्याची इच्छा प्रभुची स्वतंत्र, हेची विनती
करणें समुचित होई मादृश सेवकलोकां !
राजा—(हर्षानें) मला मनोरंजनाचा उपाय
तर आढळला.

विदू०—(रोषानें) मित्रा, मृगया क्षटली
क्षणजे अरण्यांत हिंडावें लागते; कंटका-
दिकांपासून त्रास भोगावा लागतो; उंच
सखल असे प्रदेश तुडवावे लागतात; तसे-
च वारंवार तहान आणि भूक यांपासून
पीडा होते, असें असून ती जर तुला विनोद-
कर वाटते, तर तुला आयासकारण असें
काहींच नाही!

राजा—मित्रा, तुला खचित सांगतो, मृगये-
पासून राजांस पुष्कळ फायदे आहेत. पहा,
श्लोक.

देते खिन्न अशा विनोद बरवा
चित्ताप्रती ही सदा;
देहा लाघव देउनी उपजवी
स्थैर्या चलीं सर्वदा;
ही संग्रामकृतीस योग्य बरवी
उत्साहधी निर्मिते;
भूपांतें मृगया असे व्यसन, हें
वायां जर्गी बोलते.
तर चल आपण तिकडेच जाऊं.

(निघून जातात.)

अंक १ समाप्त.

१. कशेरुनामक वनस्पतीचीं हाडे (राठ भाग).
२. गारा ३ अरण्यांत. ४. वीज. ५ ती-
क्ष्ण धारेचा खडू.

अंक २ रा.

पात्रे.

विघ्नराट्

हरिश्चंद्र

सूत

कौशिक

अथवा

विश्वामित्र

गणपति.

अयोध्याधीश.

सारथि.

कोणी ऋषि.

विद्या

उत्पत्ति, स्थिति,
लय करणाच्या
शक्ति.

(पडद्यांत शब्द होतो.)

अहो वराहाचा शोधकरणारे हो, ऐका.

श्लोक.

“ हा पंका ढवळी, चुरी कमलिनी,

गुंद्राप्ररोहांप्रती

खाऊनी उदकांत मर्दित करी

मुस्ता कसेरु अती.

भाला हा! शिरला वनांत गहर्नी।

पेतो पहा!” यापरी

सैन्धें शोधिति तो वराह शिरला

त्या काननाभ्यंतरीं.

याकरितां समंतात् अरण्ये अडवून धरावीं.

तो अशीं,

श्लोक.

जाळ्यांतें पसरोन जालिक अतां

जे जाणते काननीं;

तैसें मोडुन पारधीहि कुतरे

ते शृखलांपासुनी;

अश्वान्तें पिटवूनि, त्यां दमवुनी

घेवोनि पाशां करीं,

टाकोत स्थल सर्व आजि भरुनी

सादी वनाभीतरिं.

आणखी,

आर्यां.

दंडी, घेउनि दंडां,

आरोहण करुनि पृष्टिं महिषांच्या,

हिंडीत कृतांतापरि

.शोधास्तव काननीं वराहाच्या.

(तदनंतर रौद्र आणि उज्वल वेष धारण करणारा व भीति पावलेला विघ्नराट् येतो.)

विघ्न ० — (शांकित होऊन झणतो.)

श्लोक.

शंभूच्याहि समाधिला अणि मला

दक्षाच्या, त्यापरी

शंभू पार्वति खेळतां उभयतां,

जो विघ्न त्यांतें करी;

जो ध्वंसी त्रिजगद्धितास; न कधीं

सिद्धीस पावोचि दे

लोकां; विघ्न असें जयास झणतो

तो पातलों मी मुद्दें.

तर आतां,

श्लोक.

विष्णू, चंद्रार्धमौली, विधिहि, न शकती

ज्यांस संपादण्यांतें,

त्या विद्या तीन; साधूं मुनि तप करुनी

उग्र पाहे त्यांतें;

क्रीडावाराहरूपा धरुनि अजि तया-

पासुनी त्यां हरीतो,

जैसा वाराहरूपा धरुनि तिन्ही जगां

लागुनीयां हरी तो.

१. गुंजेचे रांपे. २. नागरमोथा. ३. वन-
स्थितिनिशेष.

१. घोडेस्वार. २. दंडधारी पुरुष. ३. विष्णु

(मागे पाहून भीतानें) अहो, जगाच्या कल्याणाचा विनाश करणारा, ज्याला दुसऱ्याच्या पौरुषास विघ्न करण्यास आनंद वाटतो, त्या माझे हें फारच जिवावरचें साहस. कारण, आपणास केवळ यमाच्याच दाढेंत सांपडलों असें मानित असतांही, कोणत्या तरी युक्तीनें आपणास बाणाच्या टप्प्यांतून दूर करून, आणीत आणीत, मीं, महाराज जो हरिश्चंद्र, त्याला या अरण्यांत आणिलें आहे. तर आतां हा विश्वामित्र ऋषीच्या आश्रमांत जाईल असें करितों. कारण कीं, जो क्षत्रिय असतां तीव्र तपेंकरून ब्राह्मण झाला, जो प्रतिसृष्टि निर्माण करून केवळ दुसरा प्रजापतिच अवतरला, तसेंच ज्यानें आपण होऊन त्रिशंकु राजाचा यज्ञ सिद्धीस नेला, अशा त्या विश्वामित्र ऋषीनें, विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति आणि संहार करणाऱ्या अशा त्रिगुणात्मक विद्या आपणास प्राप्त व्हाव्या, याकरितां कांहीं एक दुष्कर कर्म मांडिलें आहे. परंतु,

श्लोक.

ब्रह्मा एकचि सर्व विश्व सृजितो,
विष्णु न वा शंकर;
विष्णु पालि जगास एक, न तसा
धाता न वा तो हर;—
संहारी हर एकटा त्रिभुवना,
धाता न किंवा हरि;—
हे एकासचि साध्य ! लभ्य सगळें
अन्यास कैसें तरी ?

(विचार करून) अथवा, हा मुनि परम नैष्ठिक, तर याचे ठायीं काय न संभवेल ? परंतु जे मुनि लपून आहेत, त्यांस कोप

फार त्वारत येतो, यामुळें काम आणि क्रोध यांच्या आधीन होऊन व कल्याणाचा नाश करणारी अशी वृत्ति धारण करून त्यानें हें घोर तप आरंभिलें आहे. तेव्हां यापासून काय फळ निष्पन्न होईल कांहीं समजत नाही !

(इतक्यांत पडद्यांत शब्द होतो.)

अरे दुष्टा वराहा, या गहन अरण्यामध्ये कोणीकडे नाहीसा झाला आहेस, यामुळें तुला फार गर्व झाला असेल. तर, दुष्टा, उभा रहा.

दिंड्या.

कौतुकें तूं क्षणभरी होशि दृष्ट,
दूर जाऊनि पुनरपी होशि नष्ट.
दाखवोनी मायेस जणों मातें
तुवां आणियलें असे या स्थलातें.
जरी दृग्गोचर होशि, तरी कैसा
पुन्हां नलिनविन मर्दिशील ऐसा ?

विघ्न०—(तें ऐकून आनंदानें) अहो, काय हा राजा इतक्या जवळ प्राप्त झाला ? तर आतां येथून दूर निघून जाऊन, याला पुन्हां पहिल्याप्रमाणें भाया दाखवितों.

(असें बोलून निघून जातो.)

(तदनंतर रथांत बसून वराहाच्या पाठीस लागलेला राजा हातांत धनुष्यबाण घेऊन सारथ्या सहवर्तमान येतो.)

राजा—(अरे दुष्टा क्रोडाधमा, इ० पूर्वोक्त पुनः झणतो.) (पुढें पाहून हर्षानें सारथ्यास) आर्या, मला वाटतें, तो येथून फार लांब गेला नसेल. कारण, पहा,

श्लोक.

घांसांतूनी गळाल्या अभित पसरल्या
काननीं या पृणाली;

धारांचीही सराच्या क्षुभितजलवशां
तीरिं दाटी जहाली;
शुभ्रा झाल्या स्थलोवीं श्रमज गळुनिय
त्यांवरी आस्यफेन;
मुस्तांचा गंध वाहे अतिशय घन त-
च्छासवायूमधून.
(नीट पाहून हर्षानें) आर्या, हा हा येई
पहा.

श्लोक.

हेलावलिगत बाहुंनीं अतिजवें
खणूनि कंदांकुरें,
घेऊनि, धारतो सनाल नलिनें,
जीं लोल, वक्रांतरें;
नीरीं जीं कमलें तयांवरि निजा
नाभीसही टेंकिता,
क्रीडाक्रोडें तसा धरुं बघतसे
दंष्ट्रेवरी भू अतां !

(आनंदानें) अहो, हा मला पाहू
माझ्या जवळच आला, हे काय
(असें झणून धनुष्यावर बाण चढवितो.
सारथि— (कौतुकानें त्याकडे पाहून) हे अ
युष्मंता राजा, पहा पहा.

सावगा.

गवें येउनिल उलटुनि वेगें
तें दृग्गोचर झाला;
बाणयानें ताठ करितसे
हा पुढच्या भागला;
भाग मागला परि आकुंचित
करुनि पहा हा धरित
धांवत असतां हा मोठयानें
निःश्वासांतें त्यजितो.

तेणेंकरुनी वदन उघडितां
गळुनियां पडताती
नलिनांकुर जे, ते हे येथें
पडलेले दिसताती.
चित्तीं जाणों लाज वाटुनी
विलक्षमुख हा झाला,
दंष्ट्रार्पणमिष करुनि वाटतें
शरण तुला हा आला.

राजा— (बाण सोडलासं करितो. काहीं पुढें
येऊन आसमंतात् भागीं पाहून आश्चर्यानें)
अहो, संधान चुकलें. तो अदृश्य झाला
आणि मीं बाण सोडिला ! हा तर,

श्लोक

होतो गुप्त पहा क्षणांत; दिसतो
एका क्षणीं हा मला;
गेला दूर गमे परंतु जवळी
भूयो दिसूं लागला.
मागें, बाजुस, वा पुढें, भ्रम्यत हा
येथुनि तेथें दिसे;
विद्युच्चंचल; यास मन्थन अहा !
ध्यानांत ठेवू कसें ?

(नीटपणें दूर पाहिलेंसं करुन आनंदानें)
काय, हा हे महारण्य उल्लंघून उघड्या
मैदानावर गेला ? (सारथ्यास) अरे सूता,
अरे सूता, घोडे टवकर चालीव. पहातो
आतां हा कोठें जातो तें !

सारथि— (तसें करितो व रथाचा वेग पाहून)
हे आयुष्मंता राजा, पहा, पहा.

श्लोक

ज्यांमध्ये धूल भारी, जितुनि पवन ते
टाकितो सर्व मार्गे;

१. स्थलभूमी, कृत्रिम नव्हत असं प्रदे
२. तोंडांतील केंस. ३. क्रोड झ० वराह.

१. खिन्न मुख असा. २. भूयो (भूयः)
पुनः

लक्ष्यासत्तित्वरेनें पळत मन जणों
ये तथा पृष्ठभागें;
ज्याचें निष्क्रंप ऐसें ध्वजपट जलदां
वाटनें चुंबितें कीं;
तो हा त्वद्वाणपातस्थलिं रथ धडके
लागलाच क्षणेकीं.

राजा—(भाक्षर्यानें) आणखी, पहा.

श्लोक

आकाशीं धांवताती, हटविति पवनां,
चालती जे जवानें,
ऐशा अश्वीं रथाच्या जलनिधिस जणों
जाउं पाहे त्वरेनें—
त्या सूर्यापासुनीयां तिमिरचय जसा,
त्यापरी माझियाही

पासुनी, कडजलाभाकपिलतनु भसा
क्रोड हा दूर जाई.

(पुढें पाहून खेदानें) काय ? हें महारण्य
वलांडून तो कोठें दिसेनासा झाला, एव-
ढेंच नव्हे, तर त्याचीं पावलेही कोठें दिस-
त नाहीं! असो. काय चिंता आहे ?
पुढें हें रम्य अरण्य दिसत आहे त्यांतून
त्यास शोधून काढीन. (तसें करून आनंदानें)
अहो, हा तर तपोवनाचाच प्रदेश.
कारण, येथें,

श्लोक.

कोठें दर्भ समूळ हे उपाटिले;
थोडे कुठें कांपिलें;
तैशा ज्या कुसुमोच्छ्रये नन लता,
त्यांच्या पहा काढिलें
शाखां अग्रगतांस; आणि नुकत्या
सालीहि ज्या काढिल्या,

त्यांचे हे व्रण दीप्ती; एस गळे
कीं ह्या ममिध् नोडिल्या.

(चोहीकडे पाहून व ऐकलेंसें करून कौतुकानें)
आर्या, पहा पहा.

श्लोक.

नीपांचे स्कंध—ज्यांच्यावरी बहु कुहरें—
त्यांवरी गाति कीर

जाणो नः स्वागतातें; हृदय हरित हा
हव्यगंधी समीर;

झाल्या आह्लांस दृष्टी बघुनि सुचकिता
ज्यांचिया, त्याहि ऐणी
या येथें निर्झरांचें—रजति बहु जिथें
दर्भ--तें पीति पाणी.

तर आतां हा आश्रमाच्या जवळच्या प्रदे-
शांत शिरला आहे, याचा शोध करणें पुरे.
सूता, जा आणि घोड्यांस पाणी पाजून
हुशार कर, तों मो सहायार्थ धनुष्यमात्र
घेऊन मुनींस वंदन करून येतो. कारण
पूज्य जनांची गांठ घेण्याची संधि दवडिली
असतां ती अकल्याणास कारणीभूत होते.

(असें झणून रथाखालीं उतरतो.)

सारथि—जशी स्वामीची आज्ञा.

(निघून जातो) .

राजा—(विचार करून) वाहवा ! संसारपा-
शापासून मुक्त असल्याकारणानें तपोवनांत
राहणाऱ्यांच्या सुखास अंतच नाहीं. पहा.

श्लोक.

न होई भोगेच्छा लव; हृदय संकल्पधिरत;
वेयोगींही चित्त क्षुभित नचि वा स्नेहभरित;

१. निशाणावर लक्ष असणें. २. दीर्घपणा.

१. कळंबाचे वृक्ष. २. आमच्या. 'नः' हें

मूळ संस्कृतरूप. ३ हरिणी.

अहंकारत्यागें निज परं अशी नाहीच मति;
करी शांती यांच्या यमधन हृदीं नित्य वसति.

(नम्रपणें पुढें जातो, व भय वाटलेंसें करून शंका-
युक्तपणें झणतो.) पूर्वी कधीं पाहिलीं नस-
ल्यामुळे, ज्यांकडे पापी मनुष्यास पाहण्यास
धीर होत नाही, अशी हीं तपोवनें, एका-
द्यानें कांहीं अपराध केला झणजे त्याला
भय वाटत असतें, याप्रमाणें माझ्या मनांत
भय उत्पन्न करितात, हे काय ? अथवा
सर्व तेजांस हटविणारे व ज्यास हटविण्या-
ची दुसऱ्या तेजांची शक्ति नाही, असे
हे श्रेष्ठ तपोयम ब्राह्मतेज आहे. क-
शावरून, पहा.

श्लोक.

हीं शांत रम्यें असती वनें जरी,
पदोपदीं भीति मला गमे तरी;
तेजें मृदू सर्वाहे जाति होउनी
शुचि स्वयोनी जल जेंवि पावुनी.

(भीत भीत पुढें जातो.)

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

अहो आर्यांनो, अहो आर्यांनो. आर्ह्यी अना-
थ आर्ह्यो. आर्ह्यी दीन आर्ह्यो. कांहीं
अपराध केला नसतां पहा, हा आर्ह्यांस
अग्नीमध्ये टाकून देत आहे. तर आर्ह्यांस
मंदभागिनींचें संरक्षण करा, संरक्षण करा.

राजा—(ऐकून त्वरेनें) अरेरे. येथून जव-
ळच भयार्त स्त्रीजनांच्या करुणास्वराप्रमा-
णें शब्द ऐकूं येतो आहे! (आश्चर्यानें झणतो)
अहो, हे तपोवन असतां, येथें अशा
प्रकारच्या क्रूर लोकांचा संभव कोठून

१. यम ह्य० इंद्रियसंयम अ० इंद्रियदमन हेंच
धन ज्याचें अशा हृदयांत. २. अग्नि. याची उत्पत्ति
प्राचीन ग्रंथांत उदकापासून मानिली आहे.

वरें असेल ? कांहीं असा, मी पुढें जातो.
(तसें करितो.)

(पडद्यांत फिरून पाहल्याप्रमाणें शब्द होतो.)

राजा—(ऐकून धर्यानें) भयार्तास अभय असो,
अभय असो. (क्रोधानें) आः

श्लोक.

जें का तपोवनविरोधक कर्म जाण,
तें क्रूर कर्म करितो नरघात कोण ?
बाणेंकरुनि शिर कांपुनि आजि त्याचें
प्रत्यंग अपिन, पहा, ज्वलनास सांचें !
(पुढें जातो व पडद्याकडे पाहून आश्चर्यानें)
अहो, हा कोण असेल वरें ? जो, भयार्त
व अग्नीमध्ये बसलेल्या व शोक करणाऱ्या
तीन दिव्य स्त्रियांसहवर्तमान, होमाचें सर्व
साधन जवळ ठेवून, अग्निशालेमध्ये बसला
आहे! मला तर वाटतें कीं, हा कोणी
पाखंडी असून ह्यानें तापसाचें सौंग मात्र
घेतलें आहे.

(तदनंतर होम करणारा विश्वामित्र, व वर सांगितल्या
प्रमाणें दिव्या येतान.)

विद्या—(संभ्रमयुक्त होतसात्या पहिल्याप्रमाणेंच बो-
लतात.)

विश्वामित्र—(आश्चर्यानें) काय चमत्कार पहा!
श्लोक.

यंत्रप्रपूत सदुपांशु हवीस घेतो,
हा दक्षिणांचि परि कां न कुर्यानु होतो?
आल्या असूनि जवळी सुतपःप्रभावे
विद्या, तिहीं वश न कां मज आजि व्हावे?
(असें बोलून समाधि लावून बसतो.)

विद्या—(पहिल्या प्रमाणेंच बोलतात.)

राजा—(त्वरेनें जवळ जाऊन) भयार्तास अ-
भय असो, अभय असो. (विश्वामित्रास
उद्देशून) अरे दुर्गात्म्या, अरे अतिनीच पा-

१. नराचा वात हेंच कर्म. २. अग्नीस. ३.
झाकलेलें (होष.) ४. प्रसन्न. ५. अग्नि.

खंडा, थांव थांव! अरे, आफल्या राक्षी
रूपास झांकून, हा तूं मायाप्रपंच मांडि-
ला आहेस, याचें नांव तरी काय ? पहा.

श्लोक.

तूं अंगीं वल्कलांनि धरिशि; सुवलयी-
भूत रुद्राक्षमाला
हस्तीं; शीर्षीं जटाही; मुनिपरि वरवा
वेश हा त्वांहि केला.
मूर्खा, हें काय? केशी तव मनि बहु ही
होउनीयां कठोर
निंय स्त्रीघात योजी? फल निजकृतिचे
भोग तूं आजि घोर!

वेश्वा० किंवा कौशिक—(सावध होऊन क्रोधानें)

साक्या.

श्रवणास कटू ऐशा विद्या-
क्रोशें जन्मा आला;
लागे पेटावया भडाडां
इंधन मिळतां त्याला;
झाला अंतःसमाधिभंग
क्षोभहि—त्यापासून
पवन सुटे—त्यायोगें झाला
उद्दीप्त जो महान;
क्षयपरुदुद्रव कल्पांतर्च्या
अग्नीपरि ललितें!
मत्क्रोधानल तो हा त्रिजगत्
जाळी स्वज्वालें!

या—(हर्षानें) आमचें प्रिय झालें ! आम-
चें प्रिय झालें ! महाराज हरिश्चंद्राचा
जय असो. (निघून जातात.)

०—(पाहून क्रोधानें) अहो, काय हा
दुरात्मा हरिश्चंद्र आमच्या कल्याणास आ

डवा आला १—अरे क्षत्रियाधमा, थांव
उभा रहा.

श्लोक.

मूर्खा, तूं हरि होस; चंद्र अथवा;
कीं चंद्रमौली हर;
कोणीही अस रे, परंतु असशी
तूं जाहला सत्वर
क्रोधाग्नीं मदीय इंधन तसा—
जो फारसा चेतला
विद्यासाधनहेतु मज्जुदयिंचा
नाशास जें पावला.
आणखी सांगतो. ऐक, मूर्खा.
ओव्या.

कांतेसवें क्रीडा करी,
परी बहू कारुण्यशांतीतें धरी,
स्वचित्तालागूनि आंवरी
स्वयें जो का;
क्रीडा मनांत आठवूनी,
समाधीचा जाहला भंग जाणूनी,
अतिक्रोधें भू उचलोनी
कूर लागला दिसाया;
तोचि स्वयें पिनाकधर,
मदर्ने ओढिलें चाप प्रखर,
ऐसें पाहूनियां शंकर,
करिता होय जें कर्म,
तेचि आतां, परमचांडाला,
कौशिक जो का क्रोधा चढला,
करूनियां दाखवील तुजला,
आपुलिया दृष्टीनें.

राजा—(आश्चर्य पावून आण्णाशीं) अहो, का-
य हा भगवान् कौशिक ! आणि त्या
भागवती विद्या? अरे ! त्यांच्या सिद्धीला

मज पाप्यापासून अंतराय घडला ! आधी
विचार न करितां म्यां अंधानें, ज्याच्या
ज्वाला फारच मोठ्या, अशा अग्नीतच
केवळ पाय टाकला !

कौ०—(क्रोधानें) अरे,

श्लोक

मत्प्रारब्धविधानसाधनकथा

नाशास जातां, तुला
द्याया शाप सुघोर सव्य कर हा

माझा स्फुराया भला
लागे; जी परि टाकिली स्मरुनियां
पूर्वी स्वजातीहि ते,
डाव्यामाजि धरुं धनुष्य, मजला
ऐसें मनीं वाटते.

(असें बोलून उठतो.)

राजा—(भय पावून जवळ जातो.) भगवंता,
मी वंदन करितो

कौ०—(क्रोध आलासें दाखवितो.)

राजा—(त्याच्या गवावर मस्तक ठेवून) भग-
वंता, कोप शांत करावा. महाराज,
स्त्रीजनांचा करुणास्वर ऐकून मायेनें वांचे-
त होत्सातां न जाणून अशी गोष्ट
घडली, तर क्षमा करावी.

कौ०—अरेरे दुरात्म्या, काय लणतोस, न
जाणून अशी गोष्ट घडली तर क्षमा
करावी ? अरे क्षुद्रा, नीचा, मी तुला
माहित नाही काय ?

श्लोक.

पूर्वी क्षत्रिय जो असूनि वरवें

ब्रह्मत्व ज्या लाधले;

१. मीं आरंभले कृत्य साध्य होण्याची गोष्ट,
अ० ते कृत्य साध्य होणें. २. स्वतःची क्षत्रि-
यजाति.

क्रोधार्णोत वसिष्ठपुत्रविपिना

ज्यानें, पहा, जालिलें;

‘ हा उत्पन्न करी सृष्टि दुसरी ! ’

ऐशा भयें मानिती

ज्याला सर्व कृतांत; कौशिक असा

तूं नेणशी त्याप्रती ?

राजा—भगवंता, प्रसन्न व्हा, प्रसन्न व्हा.
आपण असें समजूं नये.

श्लोक

दुष्कालकालि करि जो तैशि वृत्ति; ज्याचे
राजप्रतिग्रहपराङ्मुख चित्त सांचें,
आडीबकप्रधनकंपित लोक नेणें,
तेजस्तपोनिधि असा जन कोण नेणें ?

परंतु, महाराज, भीरुजनांचा करुणास्वर
ऐकून माझ्या हातून अशी गोष्ट घडली.
महाराज, मीं आपणांस जाणिलें नाही
खरे. परंतु मी आपल्या धर्माप्रमाणें वाग-
लों, तर आपण मला क्षमा करावी, अशी
माझी आपणास हात जोडून प्रार्थना आहे.

कौ०—हे दुरात्म्या राजा, सांग सांग तु
धर्म कोणता तो पाहूं ?

राजा—भगवंता, सांगतो.

आर्यां.

दावें, रक्षार्वें आणि

ब्रगडावें क्षत्रवंशाजातांनीं

ऐसा धर्म सनातन

कथिलासे हा पुराण साधूनीं.

१. कुतःच्याच्या मांसाचें भक्षण. २. ‘ आडी ’
पक्षिविशेष, व ‘ बक ’ = बगळा, या उभयतां
युद्धानें कांपविले. वसिष्ठ व विश्वामित्र हे उभयतां
स्वरशापामुळे आडी व बगळा बनले, व दोघांचें तुं
युद्ध जुंपलें. या युद्धाबद्दल वगैरे विशेष माहिती का
याच नाटकास जोडलेली परिशिष्टें पहा.

कौ०—' द्यावें, रक्षावें ' इत्यादि प्रकारचा तुझा धर्म आहे काय ?

राजा—सत्य होय महाराज !

कौ०—असा जर तुझा धर्म आहे, तर द्यावें कोणाला, रक्षावें कोणाला, आणि युद्ध करावें कोणाशी, हें सांग पाहूं ?

राजा—भगवंता, ऐकावें.

कौ०—सांग सांग.

राजा—महाराज,

आर्या.

विद्वद्द्विजांस द्यावें,
भीतित्रस्तांस नित्य रक्षावें;
निश्चिंत मज वाटे कीं,
शत्रूंशीं संगरांत झुजावें.

कौ०—दुष्टा, असें जर तुला वाटत आहे, तर मला माझी विद्या आणि तप यांस योग्य असें कांहीं दे पाहूं ?

राजा—(हर्षानें) आज हा सूर्यवंशावर आपला अनुग्रहच झाला ! तर प्रसन्न व्हावें.
श्लोक.

हीं सारीं भुवनेंहि योग्य नसती
द्याया तुझां दक्षिणा;
द्यावें काय सुचे न भाजि वरवें
म्यां योग्य जें आपणा,
देतो मी, कुशिकात्मजा, तरि तुझां
ही सर्व पृथ्वी खरी,
जीमध्ये भरलीं बहुत असती
द्रव्ये, मुनींद्रा, बरीं.

कौशि०—(आश्चर्य पावून आपणाशीं) असो.
(उघडपणें) राजा, कल्याण असो. अरे,
पण दक्षिणा दिल्यावांचून जें दिलें तें
दान नव्हे. तर आतां तुला दक्षिणा दिली
पाहिजे.

राजा—(लज्जायुक्त होऊन आपणाशीं) आतां
येथें काय उपाय ? (फार वेळ विचार करून
हर्षानें) असो. (उघडपणें) भगवन्,
श्लोक.

आणुनि देहन, मुनीश्वर, दक्षिणेनें
तुझांस लक्षमित मी कल्यौतकाते.
या एक मास अवधी मजलागि व्हावा,
होऊनियां सरूप तो मजलागि द्यावा.

कौ०—जा, दिला. हा अवधि मला मान्य
आहे. परंतु, ही पृथ्वी खेरीज करून
दुसऱ्या स्थलापासून तुला दक्षिणा आणून
दिली पाहिजे.

राजा—(शंकायुक्त होऊन आपणाशीं) आतां
येथें काय वरें उपाय कराना ? (विचार
करून हर्षानें) अहो, सुचलें मला. एक
प्रभु कैलासनाथाचें पवित्र क्षेत्र मात्र
उरलें आहे.

श्लोक.

आहे वाराणशी ती, न जिवरि वसुधा-
भोग जे त्यांस जागा
लाधे, आहे पुरी जी वदति मुनि सदा
स्वर्गगा ना धरौंगा.
जीच्या आणी धरेच्या मधिं कथिति
जनां जाणते आर्गमांचे
केशाग्राच्याहुनीही अणु दशशतशां
अंतर स्वीये वाचे.

तर तेथून आणून दक्षिणा देईन.
(उघडपणें) भगवंता, जशी आपली आज्ञा.
(अंगावरील आभरणें काढून) भगवंता,

१. सुवर्ण. २. स्वर्गोची. ३. पृथ्वीवरील.
४. वेदांचें. ५. 'स्वीय वाचें कथिति' इ० अ-
न्वय.

श्लोक.

ही लक्ष्मी, ही अर्धनि नाखिला;
आणि शस्त्रें तशीं हीं;
हाही तैसा मुकुट बग्वा जो
नृपां चिन्ह राही;-
तीं हीं सारीं, कुशिकतनया,
अर्पितों त्वत्पदातिं;
ध्यावीं आतां मजवरि, मुने,
त्वां करोनी रूपेते.

(भसें बोलून त्याच्या पायावर मस्तक ठेवितो, व उभा राहून हर्षानें आपणाशीं)
हे राज्य मार्गे असल्यानें जरी आयास फार झाले, तरी त्यांचें फळ आज चांगलें झालें. (मानंदानें झणतो.)

आर्या.

ज्या मुनिरोषातें मी
हों वज्र भसें मर्गीं झणत होतो,
तो हा मस्तार्किं माझ्या
पुण्याऐसांच होउनी पडतो.
हे भगवति, हे वसुंधरे, मी तुला एवढी-
च विनंती कारितों.

श्लोक.

हे भूदेवि, नृपाल भास्करकुला-
माझारिं जे जन्मले,
त्यांहीं वरियशासमेत तुजला
अद्यावधी रक्षिलें.
माने, आजि परंतु दुर्लभ अशा
लोभूनि मी वस्तुला
तूनें टाकितसें, क्षमा करिं परी
मत्यापजा राशिला.

तर आतां येथून अयोध्येस जाऊन, कौ-
शिक मुनींस जें मी वचन दिलें आहे

तें पूर्ण करून, दक्षिणार्थ द्रव्य मिळ-
विण्याकरितां वाराणशीसच जातो.
(उघडपणें) महाराज, येथून अयोध्येस
जाऊन, कांहीं करावयाचें राहिलें आहे
तें करून, दक्षिणाद्रव्य मिळविण्याकरितां
जाण्याची मला आज्ञा असावी.

कौ०--(आश्चर्यानें आपणाशीं) अहो या दुरा-
त्म्याचें स्थैर्य आणि महानुभवता ही
मोठी विलक्षण आहेत ! तरी पण—अरे दुरा-
त्म्या ! थोडक्याच काळानें तुला आपल्या
वचनापासून ढळलास असा पाहोन.

श्लोक.

राज्यापासुनि ज्यापरि च्युत खरा
झालास तूं त्यापरी
सत्यापासुनि जोवरी न ढळशी.
दुष्टा भरे, तोंवरी,-
पाहोनी तव दुर्नया प्रखरही
उत्पन्न जो जाहला,
तो हा कोप मदीय जाण न कधीं
पावेल रे शांतिला.

(उघडपणें) राजा, कांहीं चिंता नाही.
यांत कांहीं दोष आहे, अशी गोष्ट नाही.

(दोषे निघून जातात.)

अंक दुसरा समाप्त.

~~~~~

अंक ३ रा.

पात्रें.

पापपुरुष	नरकवासी पुरुष.
भृंगिरिटि	शंभूचा एक गण.
हरिश्चंद्र (राजा)	अयोध्याधीश.
कौशिक (विश्वामित्र)	एक ऋषि.
शैव्या	हरिचंद्राची स्त्री.
बालक (रोहिताश्व)	त्याचा पुत्र.
उपाध्याय.	कोणी ब्राह्मण.
बटु (कौंडिन्य)	त्याचा शिष्य.
धर्म	चांडालरूपी.
सेवक	त्याचा चाकर.

(तदनंतर बीभत्स वेष धारण केलेला पापपुरुष येतो.)

पापपुरुष—(इकडे तिकडे उज्या मारितो, व मोठ्याने झणतो.)

श्लोक.

आरंभीं अति गोड, कर्म करितां,
वाटे जनांलागुनी;
शोक, व्याधि, त्रियोग कारण खरे
दुःखाप्रती मागुनी;
तेथूनी मग दुःख दारुण घडे
त्या वेदना नारका;—
ऐसा भी परिणाम दुष्कर असें
पाप्यांस दुर्वर्तकां.

(पुढें पाहून भयानें एकीकडे सरून)

अगे आईगे ! या दुष्ट नगरीनें जसें कांहीं
मला पिसाळून सोडिलें आहे ! इचें नांवही
माझ्यानें घेवत नाही ! येथें मी तर
अगदीं मृतप्राय झालों ! तर येथें प्रवेश
करणें नको. मला इकडे पाहवत देखील
नाहीं ! तर आतां कसें करावें ?

(घेर्यानें झणतो.) असो, मी येथें एकांतीं
उभा राहून, या नगरींत प्रवेश करणारे
लोक आपल्या पूर्वे जन्माच्या पापपुण्या-
चा शाडा देऊन परत जाऊं लागले
झणजे त्यांच्यामागून जाईन.

(पड्यांत शब्द होतो.)

श्लोक.

शिवाची ही माझ्या पदकमलमुद्रा शिरिं वसे,
प्रसाद त्या ऐसा मदनरिपुचाही दिसतसे,
भवानीची पुत्रापरि मजवरी प्रीति महती,
असे माझे मोठें श्रुंत, तपहि तें नैष्ठिकगति.
तथापि पहा,

साक्या.

स्नाय्वस्थांचा ग्रंथि मिळोनी

शरीर माझे बनलें,

जर्जर ऐशा त्वचेंकरुनी

निबद्ध आहे झालें !

यार्चें कारण मज वाटे कीं,

प्राकृतजनकर्मांची

अंतीं परिणति अलंघनीया

होउनि राहे सांची.

पाप०—(ऐकून गर्वानें) अं ! जर या दुष्ट
नगरीचा राजा तो दुराचारी हरिश्चंद्र नसे-
ल, तर असें होईल. (आश्चर्यानें) बरें,
पण हा कोण बोलतो बरें ? (पड्याकडे
पाहून) काय, हा भगवान् विषमलोचना-
च्या निरंतर जवळ असणारा असा भृंगि
इकडेच येत आहे ? तर येथून लोंकर
निघून जातो.

(निघून जातो.)

(तदनंतर भृंगिरिटि येतो.)

भृंगिरिटि—(' शिवाची ही माझ्या ' इत्यादि

पूर्व पठित कविता पुन्हां झणतो.) (चिंतन करून)
असें जर नसते, तर आज हरिश्चंद्र राजर्षी-
ला देखील विपरीत दशा आली, असें शंकरा-
ने देवी पार्वतीस कां बरे सांगितले अ-
सते ? हे सांगत असतां शंकराची अशी
दशा झाली होती:—

श्लोक.

सांगे अद्भुत तच्चरित्र गिरिजे,
तेव्हां सरोमांच हो;
तेणें भस्त्र निघूनि जाडनि, दिसे
त्याचें वपू राठ हो;
तेणें वलित नेत्र तीन, भुंवया,
होतां शिरश्चंद्र तो
हालोनी पडतो गमे; चपलही
मौली हलू लागतो.

तो राजा हरिश्चंद्र आज येथे येणार आहे,
याकरितां शंकर आणि पार्वती हीं तो केव्हां
येतो झणून उत्सुक होऊन बसली आहेत.
तर आतां मीही भगवान् चंद्रशेखराचा
पूजाविधि आटोपून तयार होतो. (असें
बोलून निघून जातो.)

(हा प्रवेशक झाला.)

(तदनंतर चिंतायुक्त असा राजा येतो.)

राजा—

श्लोक.

देतां विप्रोत्तमाला वसुमति गमले
सौख्य माझ्या मनाला;
दैवे वाटे परंतु स्मराने न दिधली
दक्षिणा दुःख त्याला.
तद्देशीं द्रव्य येई न मज मिलवितां,
पातलीं मी झणून

तो हा वाराणशीतें, झणति न वसुधा
जिस—शंभुनिधान.

(दुःखितपणें मोठ्यानें उपासा टाकून) अहो,
हरहर !

श्लोक.

दारा, पुत्र, शरीर, तीन उरलीं
सर्वस्वही देउन;
आली वेळ; परंतु सत्व न ढळो;
आहे मुनी कोपन;
ब्रह्मणें उपनष्ट जीवित न ये
त्यागावया.—त्याजला
साऱ्या शून्य दिशा—मुचे न पुढती
कर्तव्य तें ज्याजला.

(पुढें पाहून हर्षानें) हीच वाराणशी ! हे
भगवति वाराणशि ! तुला नमस्कार असो.
(विचार करून आश्चर्यानें झणतो.) अहो,
दिज्या.

शमश्रुतदमपालकें अशीं थीर
ब्रह्मचर्यादिक कर्तानि तपें घोर,
नाशुनीयां तम सर्व भंतरीचें,
वांछिताती जें ब्रह्मनिष्ठ सांचें,
तेंच येथें,
समय येतां मृत्युचा, तान सारें
शंभु कथितो जें खरें तारणारें.
प्राण जीवें त्यागितां पुन्हां त्यास
जन्म न घडे—सिद्धांत हाचि खास.
आणखी,

साक्या.

येथें जानी तुटुनी सारे
संसाराचे निर्गड

अखिल जंतुंचे, मग ने असले
जरिही भारी निबिड.

ब्रम्ह्याचें शिर पशुपतिहस्तांतूनी
येथें पडलें,

विमुक्त होउनि त्या पापांतुनि
अविमुक्तनाम जडलें.

तेहांपासुनियां तो भगवान्
घेउनियां दयितें

राहे पाच क्षेत्रां नित्यहि,
नाहीं तुला जयांतें.

असो. आतां मुनीच्या ऋणांतून मुक्त
होण्यास काय उपाय करावा बरें ?
(चिंतायुक्त होऊन)

दिड्या.

काय जिंकोनी आजि कुबेरातें
हिरुनि आणूं सत्वरी मी धनातें ?
ज्याचि लक्ष्मी नाशास सर्व गेली
काय त्याला जरि जयप्राप्ति झाली ?

दैन्य दावुनि याचिणें ब्राह्मणांतें
सुलभ, तैमै तें नव्हे क्षत्रियांतें.
द्रव्य वाणिज्ये मिले, परी कांहीं
अहो उरलें मजजवळि आजि नाहीं.
द्रव्य मिळवाया काल फार लागे,
परि न फांवे तो मला दैवयोगें.
तर मी मंदभाग्य आतां काय करूं ?
(विचार करून हर्षानें) अहो, मी आतां

उपगीति.

विकुनीहि आपणातें
शाश्वत रक्षीन सत्यास.
लोकदूयाहि अरक्षित
जरी न रक्षीन मी त्यास.

(धैर्याने) असो; तर आतां लांब वाट
चालून दमलेली देवी वरता, रोहिताश्वास
घेऊन आली नाहीं, तोंच मी लौकर
पुढें जाऊन आपलें इच्छित साधितों.
(वर पाहून) काय, सूर्य अगदीं मध्यावर
आला ? पहा,

श्लोक.

तापे हा रवि तीव्र फार, गमतो
कीं हा शुरुत्कौशिक;
संतापेहि सभोवती सरणि हे
माझे जणों चित्तक;
आली दीन अशा दशेस, पडली
खालीं तरुच्या दिसे
छाया, पाहुनि वाटतें विधिवशें
ही काय देवी बसे.

असो. हा अवाधि तर सरत आला. अथवा,
हरिश्चंद्रच सरत आला झणावयाचा.
आतां मी मंदभाग्य काय करूं ? हाय हाय!
(धाडकन घालून घेतो.) (पुनः एकांकी
उठून दुःखानें झणतो.) अरे दुरात्म्या हरि-
श्चंद्रा,

श्लोक.

संकल्पित प्रथम जी वचनें, तियेतें
विप्रोत्तमास दिधल्याविण दक्षिणेतें,
ब्रह्मस्वदग्ध आणि सत्यविनष्ट ऐसा
होऊनि जाशि वद आजि, शठा, कुठेंसा ?
तर आतां बाजारांत जाऊन आपणास
विकतो. तो मुनि बहुधा येथें येऊन ठेप-
ला असेल. (लौकर घालून एकांतीं उभा
राहतो.)

(तदनंतर रुद्र झालेला कौशिक घेतो.)

कौशिक—

श्लोक.

विद्या न प्राप्त होतां करतलगत त्या
जो समुत्पन्न झाला,
जो स्त्रिभे नम्रनेने परि खलचरिते
तींहे संरोधिजेला,
वेगे तो कोपवन्ही हृदयिं जळतसे,
जात शांतीस नाही,
धारासेकेंकरुनी वरुनि वन, तसा
जाळे माने सदाही.

(रोषानें झगतो.) अरे दुराःम्या हरिश्रंद्धा,
श्लोक.

राज्यापासुनि उपापरी च्युत खरा
झालास तूं, त्यापरी
सत्यापासुनि जोवरी न ढळशी,
दुष्टा अरे, तोंवरी—
पाहोनी तव दुर्नया, प्रखरही
उत्पन्न जो जाहला,
तो हा कोप मदीय जाण न कधीं
पावेल रे शांतिला.

(पाहून विस्मयानें) आ. काय हा दुराःमा
प्राप्त झाला ? अथवा, महाःमाच ! काहीं
असो, मी जवळ जातो. (तेंस करुन क्रोधानें)
कां रे, अद्यापि तूं मला दक्षिणा दिली नाहीस
अ !

राजा— (त्वरेनें) काय भगवान् कौशिक
प्राप्त झाले ? (जवळ जाऊन) भगवंता,
वंदन करितो.

कौ०—दुष्टा, धिक्कार असो तुला. अरे तूं
अजूनही अशीं पोकळ मधुर भाषणे
बोलून मला फसवूं पहातोस?

राजा— (कानावर हान ठेवून) शिव शिव !

१. आवळून धरिला.

महाराज, हे काय बोलतां आपण? शांत
व्हा!

कौशि०— (क्रोध आलासें दाखवून) हा दुरा-
ःम्या, देण्याच्या नांवानें भोंपळ्याएवढें पूज्य,
असें असून फुकट तोंडानें गोडगोड बो-
लून मिथ्या पौरुषाचा आव घालणाऱ्या,
थांव ! थांव पहा,

श्लोक.

झाला पूर्ण असोनि सर्व अवधी
कां दक्षिणा नाणिशी ?
बाहेरुनिच मात्र गोड वचनें
तूं सर्वथा बोलशी !
“ देतो मी ” वदलास; देशि न परी;
तेणेचि जो कोपला,
वेगे त्या मम आजि घोर बहु हा
शापामि जाळू तुला.

(शापदानार्थ हस्तांत पाणी घेतो.)

राजा.— (घाई घाईनें त्यांच्या पायावर मस्तक ठेवून)
महाराज, असा कोप करूं नये. शांत व्हा,
शांत व्हा.

आर्या.

जाई न सूर्य अस्ता
तो दिधली दक्षिणा तुझां नाही,
तरि शापार्ह वधार्हहि,

मी भवदाधीन हा असें पाहीं.

तर कृपा करा महाराज, आपण पेटेंत
जाऊं.

कौ०— (शापाकरिता घेतलेले पाणी टाकून देऊन)
बरे असो. तेथेच जाऊन दे. तोंपर्यंत
मी आपला माध्यान्ह होम आटोपून
येतो.

(निघून जातो.)

राजा—(दुःखानें आपणाशीं)

आर्या.

लोकद्वया बुडवितें,
धिक ऋण परिणामघोर जीवांतें.
तो धन्य निन्ही लोकीं
जो न वधे क्रुद्धधनिकवदनातें.

(इकडे तिकडे फिरतो, व पुढें पाहून हर्षानें ह्मणतो.) काय हीच पैठ ? (मस्तकावर गव-
ताचा भारा घेऊन धैर्यानें) अहो साधु लो-
कांनो,

आर्या.

कोण्याही कार्यानें
अन्य गती मज असे न-पाहूनी
मी आपणासि विकितो
लक्षसुवर्णासि आज घेऊनी.

तर कोणी तरी कृपा करून मला विकत
ध्या. (आकाशाकडे पाहून) काय ह्मणतां
आपण, “ त्वां हें दारुण कर्म कशाकरि-
तां आरंभिलें ? ” असें ? महाराज, मला
उगीच जास्ती कां बोलवितां ? हा जीव-
लोक फार विचित्र आहे. (पुनः दुसरीकडे
जाऊन “ कोण्याही ” इ० फिरून ह्मणतो)
(आकाशाकडे पाहून) काय ह्मणतां ? “ तुशी
शक्ति किती, तुझें कर्म कोणतें, व तुझें ज्ञान
किती ? ” असें ? (किंचित् हासून)

श्लोक.

सांगेल जें स्वामी करीन ते तें,
चिन्तीं न आणूनि विचारणेतें.
आज्ञा धन्याची न खळोचि देई
तो भृत्य उत्कृष्ट जगांत होई.

(ऐकलेंसें करून) काय ह्मणतां ? तूं मूर्ख
तर फारच बोलतोस. तर फिरून बोल.”
असें ? (खेदयुक्त होऊन) अहो साधुजनहो,

आर्षीं क्षत्रिय पडलों. एकदा बोलल्यावर
फिरून बोलणें आह्मांस माहित नाहीं. तर
आपण जावें. (पुनः दुसरीकडे जाऊन “ कोण्या
ही कार्यानें ” इ० फिरून ह्मणतो.)

(इतक्यांत पडद्यांत शब्द होतो.)

अहो प्राणनाथ, अहो प्राणनाथ, आपण
असे आपलेंच हित पहाणारे होऊं नका.
पूर्वीं आपण मज मंदभागिनीला आपल्या
सकल सुखाचा विभाग देत होतां, त्या
मला आपण आतां दुःखाची विभागिनी
करावयास कां वरें मागें पुढें पहातां ?
महाराज, कृपा करून मलाही आज तुझां-
प्रमाणें वागूं द्या. आपण पूर्वींचें प्रेम सर्व
विसरून गेलां काय ?

राजा—(आश्चर्ययुक्त होऊन) अहो, देवी आ-
ली काय ? तर माझ्या मनाप्रमाणें झालें
नाहीं !

(तदनंतर बालकासहवर्तमान दुःख पावलेली
शैव्या येते.)

शैव्या—(करुणायुक्त होऊन पहिल्याप्रमाणें बोल-
ते. व हळूहळू पुढें येऊन) आर्यांनो ! मज
समयदासीला कोणी तरी अर्ध मूल्य देऊन
मला विकत ध्याहो !

बालक—आर्यांनो ! मलाही विकत ध्या.

राजा—(दीर्घ आणि उष्ण निःश्वास टाकून आपणाशीं)
हरहर !

श्लोक.

धारासिक्तनृणाग्रबिंदुतरलां
संपत्तिने त्यागिलें;
मित्रां सोडुनि, अश्रुदीनवदनां
लोकांस नाश्वसिलें;
मी आतां ललनांसुतां विकितसें;
तेणेंहि जें पावलें

नाहीं भेद, गमे मला ल्हदय ते
वज्रें असें निर्मिलें.

शब्दा—(ऐकलेंसें करून) आर्यांनो, काय
क्षणतां? “ तुझा समय कोणता? ” असें ?
तर सांगतें ऐकावे. परपुरुषसेवा आणि परो-
च्छिष्टभक्षण इतकें वर्ज करून बाकी सर्व
काम करावें असा माझा नियम आहे. (पुनः
ऐकलेंसें करून) काय क्षणतां? “ तुझा असा
नियम आहे, तर तुला कोण विकत घेईल? ”
असें? महाराज, आपणास याशीं काय कर्त-
व्य आहे? आपण खुशाल चालतें व्हावें.
दुसरा कोणी तरी दीन जनावर दया कर-
णारा असा एकादा पुण्यशील ब्राह्मण म-
ला विकत घेईल.

(इतक्यांत बटूसहवर्तमान उपाध्याय येतो.)

उपाध्याय—वत्सा कौंडिन्या, बाजारामध्ये दासी

खरोखरीच विकावयास आणिली आहे!

बटु—गुरुजी, आपणास का मी खोटें सां-
गितलें?

उपा०—बरें चल. तिकडेच जाऊं.

बटु—गुरुजी. जशी आपली आज्ञा. चलावें.

उपा०—(पुढें येतो व पाहून आश्चर्यानें)
अहो, कायहो या पेंढेची शोभा वर्णावी!

श्लोक.

वाटे मेरुवसुंधरा उतरली

येथें सुवर्णामुलें;

रत्नांहीं नवसिंधुवीचि गमते

जीर्ची जळें उज्वळें;

हे उन्मत्त, यदीय बालजलदां—

ऐशीच कांती निळी,

ऐसे नांग-तिहींकरुनि गमते
ही काय विंध्यस्थळी ?

तसेंच,

श्लोक.

जे अर्थां जन, त्यांचिया सकलही

पूर्णा स्पृहा जी करी,

हीं दिव्यें वसनें जिच्या विलसती

सत्पल्लवांच्या परी,

ऐशी कल्पलतेसमान हि वैणिगू—

वधी कशी शोभते.

कोणाचें मन ईस पाहुनि अहा !

चांचल्य ना पावतें ?

बटु—गुरुजी, ती पलीकडे पुष्कळ लोकांची
गर्दी दिसत आहे, तेथेंच बहुधा ती अ-
सेल असा माझा तर्क वाहतो. (पुढें होऊन)
अहो भले गृहस्थांनो, वाट सोडा ! वाट
सोडा!

उपा०—अहो, कायहो ही दाटी तरी?

शैब्या—(दुःखानें) अहो आर्यांनो, मज
समयदासीला कोणी तरी अर्धमूर्ख देखून
विकत घ्याहो !

बालक—आर्यांनो, मलाही विकत घ्या.

उपा०—(पाहून आश्चर्यानें) हीच कायती
स्त्री! हे स्त्रिये, सांग तुझा नियम कोणता
बरें ?

शैब्या—परपुरुषसेवा आणि परोच्छिष्ट
भक्षण इतकें वर्ज करून बाकी सर्व का
करावें असा माझा नियम आहे.

उपा०—(हर्ष पावून) तुझा नियम फार चांग
ला आहे. तर याच नियमानें माझ
घरीं रहा. माझ्या स्त्रीला अग्रीच्या शु

१. मेरु पर्वतावरील पुथो, अर्थात् माती. २.
समुद्राची लाट.

१. हत्ती. २. वाण्यांचा अगर व्यापाऱ्या
रस्ता, पेंढ.

षेकडे गुंतल्यामुळे घरांतोळ कामकाजाकडे लक्ष देण्यास फुरसत सांपडत नाही. या-कारितां हें घे सुवर्ण !

शैब्या—(हर्षाने) हा मजवर अनुग्रहच झाला ! महाराज, जशी आपली आज्ञा.

उपा०—(तिजकडे फार वेळ पाहून विस्मयानें आपणाशीं) अहो,

श्लोक.

घेते ही मस्तकाच्या वरि पदर; मुखीं
प्राप्त लज्जा निसर्ग;
नेत्रांतें पादकोटींवरि धरुनि, हळू
चालते ही स्वमार्ग;
मंदांहीं अक्षरांहीं मधुर वदतसे
ही मिता भाषणातें;
यांच्या योगें जनांला सुचवित अपुल्या
उच्च ऐशा कुलातें.

(संचितपणें) अशा आकृतीला ही दशा, हें फार वाईट ! हिला अशी दशा कशांनै वरें आली असेल? असो; इलाच विचारावें. (उघडपणें) हे स्त्रिये, तुझा पति जिवंत आहे?

शैब्या—(मस्तक हालवून होय भसें सुचविते.)

राजा—(निःश्वास टाकून आपणाशीं) जिवंत कशाचा ? हरहर ! जिवंत असतां स्त्रीची अशी दशा !

उपाध्याय—येथें कोठें जवळच आहे काय ?

शैब्या—(डोळ्यांत अश्रु आणून राजाकडे पहाते.)

उपा०—(पाहून विस्मयानें) हाच का हिचा

भर्ता ? (त्याजकडे फार वेळ पाहून खेदानें)

हरहर ! याचे

श्लोक.

बलीवर्दस्कंधांसम दिसति हे स्कंध सहज !
तसे याचे मत्तद्विरदकरपीनायत भुज !

अहो, याचें कैसें पृथुलहि उरःस्थान दिसतें !
जणो हा शासील स्वयंप्रपि गमे तीन जगते !

श्लोक.

चूडामणी शोभुनि जेथ राहे,
मौलीवरी त्या तृणभार आहे !
अहा ! विधी जें प्रतिकूल होतो
नरास कां तें न मृतीस दे तो ?

(राजाजवळ जातो, व डोळ्यांत पाणी आणून)
हे महात्म्या पुरुषा, तूं मला आपल्या
दुःखाचा विभागी कर. तर सांग वरें,
त्वां हें कर्म कां आरंभिलें ?

राजा—(चिंतन करित दुःखानें आपणाशीं)

या साधूच्या ह्मणण्याचा अवमान करणें हें योग्य नव्हे. (उघडपणें) हे साधुपुरुषा, ही कथा विस्तारानें सांगण्याचें हें स्थान नव्हे व काळही नव्हे. तर एका, थोडक्यांत सांगतो. मला ब्रह्मस्वाची पीडा झाल्यामुळे मी या गोष्टीस आरंभ केला. महाराज, आतां आपण मला आणखी बोलावयास लावूं नये.

उपा०—वरें, तर हें घे माझे धन.

राजा—(कानावर हात ठेवून) हे साधुपुरुषा, ही वृत्ति ब्राह्मणांची पडली. ही आमच्यासारख्यांस निषिद्ध आहे. ह्मणून, आपणास मजवर जर कृपा कर्तव्य असेल, तर जें कांहीं देणें, तें मूल्यसंबंधानें द्यावें.

शैब्या—(त्वरेनें उपाध्यायाजवळ जाऊन आणि विनयानें हात जोडून) महाराज, पहिल्यानें मी पुढें आले आहे, तर माझा अतिक्रम करूं नये. तस्मात् मजवर कृपा करा. मी आपणांस शरण आहे.

उपा०—(डोळ्यांत पाणी आणून) हे साध्वि,

आर्या.

लक्षार्ध सुवर्ण तुझां
दोघांसाठींच म्यां दिलें आहे;
करुनि विचार परस्पर,
जें युक्त दिसेल तें करा; ध्या हें.
(असें बोलून धन देतो.)

शैव्या—(तें घेऊन हर्षाने) आर्यपुत्राचा अ-
र्धा ऋणभार हलका शाला, तेणेंकरून
मी कृतार्थ झालें !

उपा०—(आपणाशीं) आतां या उभयतां-
चें दुःख पहात वसणें हें योग्य नव्हे.
(असें बोलून बाण्याची इच्छा दाखवितो.)

शैव्या—महाराज, मीं अजून आर्यपुत्राचें
वदन पुरतें पाहिलें नाहीं. याकरितां तें
पाहीं तोंपर्यंत मूर्तभर दम खावा.

उपा०—वरें, हा कौडिन्य येथें उभा आहे.
(निघून जातो.)

शैव्या—(राजाच्या वखांत तें धन बांधिते.) म-
हाराज, मी या द्विजवराची दासी झालें,
याला आपलें अनुमत असावें.

राजा—(दुःखानें) हायहाय ! आपल्या वल-
वत्तर दैवासच हें आडलें ! आतां निरा-
लें अनुमत कशाला पाहिजे ? (निदनें
आपणाशींच बोलतो, व आकाशाकडे पाहून)
हरहर ! हे हतविधे,
श्लोक.

आधीं देउनियां प्रियेस मम या
राज्ञीस्थिती, मागुनी
अन्याच्या गृहिं लावितोस निजला
तूं दासतेलागुनी !
हें झालें वय कर्म केवि अदया !
चूडामणीतें जसें

स्थानभ्रष्ट करुनि हाय चरणीं
भूषा करावें, तसें !
(अधिक करुणायुक्त होऊन झणतो.) हायहाय !
दिंडी.

मंदबुद्धी हतभाग्य मी—अशानें
आजि केल्या सुतदारविक्रयानें
निंदकर्माचा डाग रविकुलाला
लावुनीयां मळविलें तन्मुखाला.
(कष्टानें दुःख आवळून मोठ्ठानें) प्रिये,
श्लोक.

या ब्राह्मणातें सहशिष्य सेवीं;
तस्त्रीवरि प्रेम सदैव ठेवीं;
प्राणांस रक्षुनि मुला जपावें;
सांगेल जें जें विधि तें करावें !

शैव्या—जशी आर्यपुत्राची आज्ञा.

(जाऊं लागते व राजाकडे पाहून दुःख पावते.)

बटु—(रागानें) चल चल, बाई, लवकर चल !
आमचे गुरुजी दूर गेले असतील.

शैव्या—(नम्रतेनें) हे बटो, मी आर्यपुत्राचें
मुख पोटमर पाहून घेतें, तोंपर्यंत अंमळ
दम खा.

राजा—(दुःखानें) प्रिये, आतां पुरे ! ब्राह्मणा-
चा खोळंबा होतो !

शैव्या—(राजाकडे पहात पहात हळूहळू चालूं लागते.)

बालक—बाबा, आई कोठें चालली ?

राजा—(खेदानें) बाळा ! सार्वभौम राजाच्या
राणीस दासीत्व प्राप्त झालें असतां जेथें
जावें लागत आहे, तेथें !

बालक—हे बटो, तूं माझ्या आईला कोणीकडे
नंऊ पहातोस ? (तिचा पदर धरितो.)

बटु—(रागानें) कारव्या, चल हो पलीकडे ! (त्यास
ढकलून देतो.)

बालक—(ओंठ रक्तबंबाळ होऊन आईबापांकडे

पहातो. त्यास पाहून त्या दोघांच्या डोळ्यांतून
अश्रु चालतात.)

राजा—हे ब्राह्मणा, या लहान बालकाचा काय
बरे अपराध? तर असे करणे तुहांला
योग्य नव्हे. (बालकास उठवून व त्याचे
मस्तक हुंगून आलिंगन देऊन दुःखानें.)

श्लोक.*

वत्सा ! शोकभरें स्फुरे अधर हा
ऐसा जरी राहशी,
बाला ! कां तरि निर्दया अघवता
माझ्या मुखा पाहशी ?
देवा ! ज्या पिशिताशनांस नसती
बालें तयांचीं प्रिय,
त्यांही आवडती खगांग वनिता
चितामधें अक्षय !
तर मज चांडाळामागून कशास येतोस ?
आपल्या आईच्या मागेच जा.

* या ठिकाणीं मूळांत.

किं वत्स मन्युभरविस्फुरिताधरोष्ठः
पादस्य पश्यासि मुखं मम निर्घृणस्य ।
येषां प्रिया न शिशवः पिशिताशनानां
तेषामपि प्रियतमा वनिता तिरश्चां ॥

हा शोक आहे, त्यांतील पूर्वाभाचा उत्तरार्धाशीं
बरोबर संबंध लौकर लक्षांत येत नाही. हरिश्चंद्रास
आपल्या पुत्रावर प्रेम दाखवितां येईनासें झाल्यामुळे
त्याचें आणि मांसाहारी पक्ष्यांचें साम्य झालें, पण तसें
झणावें तर त्यास त्या पक्ष्यांप्रमाणें स्त्रीप्रेम तरी अ-
सावयास पाहिजे होतें; परंतु प्रस्तुत प्रसंगीं त्यानें
स्त्रीचाही त्याग केल्यामुळे तो त्या मांसाहारी पक्ष्यांहून
अधिक निर्दयी व पातकी ठरला, तेव्हां त्याचे हातून
पुत्राचें रक्षण होणें दूरच राहिलें हें उघड आहे, असा
अर्थ पुढील दोन वाक्यांच्या संगतीवरून असावासा
वाटतो; पण तो एकदम लक्षांत येण्याजोगा नस-
ल्यामुळे नितका रसभंग होतो, त्यापुढें इलाज नाही.
वस्तुतः आतां सांगितला हाच जर मूळ कवीचा
इष्ट अर्थ असेल, तर तदद्योतक आणखी कांहीं तरी
जास्ती मजकूर कवितेंत असावयास पाहिजे होता.

शैब्या—आर्यपुत्रा ! मज मंदभागिनीकरितां
शोक करून त्या महर्षींच्या कार्यास कां बरें
व्यत्यय आणितां ?

(असें झणून बालकास घेऊन चालूं लागते.)

बालक—बाबा ! माझे रक्षण कर ! रक्षण कर !

(शैब्या, बालक व बटु निघून जातात.)

राजा—(फार वेळ पाहून) हायहाय ! मी हतभाग्य
बुडालों ! (असें झणून अंग धरणीवर टाकितो.)

(इतक्यांत कौशिक येतो.)

कौशिक—कारे ! अजूनही माझ्या दक्षिणेचें
सुवर्ण त्वां मिळविलें नाहीं ?

राजा—(ऐकून त्वरेनें उठतो) भगवंता, हें अर्धें तर
ध्या.

कौ०—अरे ! मला अर्ध्याची गरज नाही. जर
तुझ्या मनांत दक्षिणा अवश्य देणें असेल,
तर बाकी न ठेवितां एकदम सगळीच दे.

(इतक्यांत पडद्यांत शब्द होतो.)

हे ब्राह्मणा !

आर्या.

धिक् तप ! धिग् व्रत ! धिग् धिग् !
ज्ञान तुझे ! धिग् बहुश्रुतहि सारें !

नेशि हरिश्चंद्र नृपा !

कारण कीं तूं अशा दशेला रे !

कौ०—(ऐकून क्रोधानें) आः—कोणहो हे
माझी “ धिक् ” या शब्दानें निंदा करि-
तात ? (वर पाहून) आं हे विमानसंचारी
विश्वेदेव माझी निंदा करितात काय ?
(क्रोधयुक्त होऊन शाप देण्याकरितां कमंडलूतील
पाणी हातांत घेऊन) अरेरे ! मूर्खानो ! अहो क्षुद्र
क्षत्रियाचा पक्षपात करणारे हो ! एका.
(शाप देतो.)

१. विद्यासंपन्नता.

आर्या.

तुझा पांचजणांचें
क्षत्रिययोर्नाम जन्म होईल.
त्या योर्नामिहि तुमच्या
श्रीणि ब्राह्मण सुतांस मारील.
(पुनः वर पाहून हर्षानें) काय एकूण यां-
ची अशी स्थिति झाली ?

श्लोक.

अस्मद्दृक्पातभीतीस्तव डळमळती
घोर घंटा; तयांहीं
कोंढे आकाश; पावे खलन बहु तया-
माजि हें यान, पाहीं,
त्यापासूनी भडाडां सुरगण पडती
हे अधोवक्त्र खालीं !
घांसे केयूरकोटी ध्वजपटिं, गळती
त्यामुळें कुंडलींली !

राजा—(वर पाहून भयानें) अहो, कायहो हा
तपाचा प्रभाव ! तेव्हां या प्रभावापुढें
हरिश्चंद्राला क्लेश झाल्यास नवल कशाचें ?
भगवन् ! आपण भलतेंच मनांत आणूं
नये.

साख्या.

भार्यापुत्रां विकुनि मिळविलें
मुनींद्र! या द्रव्यातें,
देतो अपणा, कृपा मजवरी
करोनि द्यावें यातें.
उरल्या द्रव्यासाठीं मजला
चांडालकरीं अपुला
विक्रय करणें भाग पडोही
तरि मी राजी त्याला !

१. द्राणुत्र अ त्यामा. २. दृक्पात अ० दृष्टीस
पडणें. ३. मुकुटांच्या कोंढी. ४. (कर्ण) कुंड-
लांचा समुदाय.

कौ०—(क्रोधानें) हां ! अर्धे नाही घेणार.
सगळेंच दे.

राजा—(अहो साधु लोकानो, कोण्याही कार्यानें इ०
पुन्हां बोलतो.)

(तदनंतर चांडालवेष धारण करणारा धर्म सेव-
कांसहवर्तमान येतो.)

धर्म—(आपणाशीं)

श्लोक.

मी पाळितों सकल हीं भुवनें, तयातें
संरक्षितें सतत सत्य, तसेंचि मातें,
तें सत्य वास करितें किति या नृपाळीं,
हें पाहण्या अधम जातिच भादरीली !

(फार वेळ ध्यान लावून आश्चर्यानें) अहो, मी
समाधि लावून पहात बसलों होतो, परंतु
या हरिश्चंद्र राजर्षीप्रमाणें मला कोणीही
आढळला नाही. असो. आतां त्याजवळ
जातो. (चालूं लागतो व उघडपणें) अरे
सारमेयका, तूं द्रव्याची पेटी बरोबर घे-
तलीस ?

सेवक—घेतली. पण धनीसाहेब, इतक्या पै-
शाचें काय करायचें आहे ? दारू प्यायची
आहे-होय ?

धर्म—अरे, तुला त्याशीं काय कर्तव्य आहे ?
(इकडे तिकडे फिरतो.)

राजा—(पहिल्याप्रमाणें बोलतो.) (चोंहीकडे पा-
हून दुःखानें) अहो, मज मंदभाग्यास को-
णीच विकत घेत नाही ! हाय हाय !
घात झाला ! घात झाला !

(मूर्च्छित होऊन पडतो.)

धर्म—(ऐकून व पाहून आपणाशीं) काय हा म-
हासत्वधीर राजा मूर्च्छा येऊन पडला
आहे ? असो; आतां असें करावें. (त्व-
रेनें जवळ जाऊन भोठ्यानें) अरे, ऊठ ऊठ.

मी तुला विकत घेतों. हे घे तूं मागितल्या-
प्रमाणें सुवर्ण !

राजा—(हर्षानें उठून) हे साधुपुरुषा, द्या
द्या कोठें आहे तें सुवर्ण ! (त्याकडे पाहून
विश्वाद पावून) तूं मला विकत घेणार काय?

धर्म—होय, मी तुला विकत घेण्याकरितां आ-
लो आहे !

राजा—तर तूं कोण आहेस ?

धर्म—

श्लोक.

सर्व श्मशानप्रभुता मदीया;
गुल्मस्थलींचा अधिकारही या;
वध्यस्थलीं सर्व मदीय सत्ता;
मी होय चांडालपती समस्तां.

राजा—(अत्यंत दुःखानें एकीकडे सरून कौशिकाच्या
पाया पडतो.) भगवंता, प्रसन्न व्हावें,
प्रसन्न व्हावें.

आर्या.

होउनिहि दास तुमचा
मजला ऋणमुक्तता असोचि बरी,
चांडालदासता नचि
पाहिलि वा ऐकिली कधींहि तरी !

कौ०—मूर्खा, धिक्कार असो तुला ! अरे,
तपस्वीलोक हे स्वतांच दास असतात,
तर तुला दास ठेवून मला काय उपयोग ?

राजा—(हात जोडून) महाराज, आपण
सांगाल, तें मी करीन.

कौ०—एका हो, सकल देवांनो, हा काय
बोलतो तें ! (त्यास झणतो) मी सांगेन तसें
करशील ?

राजा—करीन महाराज !

कौ०—असें जर आहे, तर हा मनुष्य तुला

मागत आहे, याजपाशींच आपणाला विकून
माझी दक्षिणा मला दे पाहूं ?

राजा—(दुःखानें आपणाशीं) हायहाय ! आतां
येथे खुंटला उपाय ! (उघडपणें) भग-
वंता, जशी आपली आज्ञा. (चांडाळाकडे
वेऊन) हे स्वनातिश्रेष्ठा, तुझी मला वि-
कत ध्या, पण कृपा करून मला माझ्या
नियमाप्रमाणें चालूं द्या.

धर्म—तुझा नियम काय आहे ?

राजा—ऐकावें.

श्लोक.

भिक्षान्न खाऊनि दुरी वसेन;
रथ्यांबरालागुनि पांघनेन;
सांगेल जें स्वाभि करीन तें तें;
चित्तीं न आणीन विचारणेतें.

धर्म—(संतोषानें) अरे, तुझा नियम फार चां-
गला आहे. तर कांहीं चिंता नाही. हे घे
सुवर्ण. (असें बोलून धन दुसून देतो.)

राजा—(तें घेऊन हर्षानें)

आर्या.

ऋणमुक्त जाहलों मी;
विप्रें मज शापिलें नसे; ढळलें
नचि सत्य; बरें वाटे
चांडाळाचेंहि दास्य जरि वरिलें.

(कौशिकाजवळ येऊन नम्रपणें) भगवंता, हे
आपलें संपूर्ण द्रव्य ध्यावें.

कौ०—(लज्जा पावून) अरे, देशील.

राजा—हे ध्यावें, महाराज.

कौ०—(तें घेऊन आपणाशीं) असो, आतां
उगोच ओढून कशास धरावें ? तर जावें.
(असें बोलून लज्जायुक्त होऊन जाऊं लागतो.)

राजा—(नम्रतेनें हात जोडून) भगवंता, मीं

आपणास खोळंत्रून धरिलें, याची क्षमा करावी.

कौ०—जा. क्षमा केली. (निघून जातो.)
राजा—(चांडालाजवळ जातो.) हे स्वजातिश्रेष्ठा,
(असें अर्पेच बोलून हातानें तोंड दाबून धरतो)
स्वामी, आज्ञा करावी. या दासानें काय
काम करावें ?

धर्म—(हर्ष पावून आपणाशीं) पूर्वी पाहिलें
नाहीं, किंवा ऐकलेंही नाहीं, असें कांहीं
तुला सांगतो. (उग्रदणें) अरे, दक्षिण
स्मशानांत जाऊन, व अहोरात्र जागून
मेलेल्या मनुष्यांच्या अंगावरचें वस्त्र घेत
जा ! आतां मीही आपल्या घरीं जातो.

राजा—जशी स्वामीची आज्ञा.
(सर्व निघून जातात.)

अंक ४ था.

पात्रें.

दोन चांडाल .... धर्माचे सेवक.
हरिश्चंद्र (राजा) .... अयोध्याधीश.
धर्म .... कापालिकरूपी.
विद्या .... { उत्पत्ति, स्थिति, लय
करणाच्या शक्ति.
वेताळ .... धर्माचा सेवक.
(तदनंतर पुढें चिंता पावलेला राजा व मागून दोन
चांडाल, असे वेताळ.)

दोघे चांडाल—अहो आर्यांनो, दूर व्हा दूर-
व्हा. हा पुरुष वध्य नव्हे, तर यथे का-
य पहातां ? (कान देऊन ऐकलेंसें करून)
काय झणतां, “हा मनुष्य कोण, व यास
तुझीं कोठें नेत आहां” असें ? ऐका. या
हतमाग्यानें आमच्या स्वामीपासून पुष्कळ
सुवर्ण घेतले व त्यांचा दास बनला आहे,
याकरितां दक्षिण स्मशान रक्षण करण्याक-

रितां यास आर्ही तिकडेच घेऊन जात
आहों.

राजा—(निःश्वास टाकून आपणाशीं) हाय
हाय! माझी दुःखपरंपरा उत्तरोत्तर अधिका-
धिक दारुण असून तिचा शेवट दिसत
नाहीं ! हीच पहाना माझी स्थिति काय
झाली आहे ती?

श्लोक.

सदा दास्य चांडालगेहीं करावें;
स्मशानीं महा घोर ऐशा रहावें;
मृताच्या हरावें सदा कंबलातें;
न हें संकटीं शांत कीं दैव हीतें!

दुःखाआड दुःखें असतात असें जें कोणी
झटलें आहे, तें खरें आहे. कारण एकदांची
दक्षिणा देऊन ऋणमुक्त झालों, तो ला-
गलाच हा शोक मला पीडा देऊं ला-
गला ! (विव्हळ होऊन)

श्लोक.

ज्यांचा बांधव एक मी मम अशा
साच्या अनाथा प्रजा;
माझे वत्सल बंधु; भृत्य मम ते
थारा नसे ज्यां दुजा;
तान्हे बालक; त्या धरासुरगृहीं
दासी अशी मत्प्रिया;
यांसाठीं रडूं ? कीं स्वतांचि बनलों
चांडालभोजी तयां ?

(स्मरण झालेसें करून खेदानें) अहो,
श्लोक.

युक्तीनें कवण्याहि दारुण असा
जो का तपोऽपांपति,

१. ब्राह्मणाच्या घरीं. २. चांडालाचा सेवक.
३. त्या (साठीं रडूं ?) असा भावार्थ. ४.
झा० तप, त्याचा 'अपांपति' झा० समुद्र.

त्यातें देउनि दक्षिणा सुमुनितें
मी निर्ऋणी निश्चिती
झालों, पाहुनि तेधवां भुइवरी
तें बाल शोकाकुल,
तो दुःखव्रण शोक देत मजला
चित्तीं वसे निश्चल!

दो०चं०—(पुन्हा पहिल्याप्रमाणें बांलतात.)

राजा—(चिंतन करून खेदानें आपणाशीं
हायहाय ! आतां त्याची आठवण झाल्
झणजे फार वाईट वाटतें !
साक्या.

गुरुभक्तीनें ब्राह्मण कोपें
त्वरा कराया लागे,
रडत पदर तें बाल धरी त्या
हाणुनि केले मागें.

अभू नयनीं दाटुनि झाले
डोळे जड बहु जेव्हां,
कशि तरि पाही प्रिया मजकडे
दीनमुखी ते तेव्हां !
(शोकानें झणतो.) हायहाय मे प्रिये !
श्लोक.

जरिहि रविकुलाची तूं वधू योग्य ऐशी,
जरि विमल शशीच्या तूं कुलीं जन्म वेशी,
तरि सम सुतनू, तूं आहुतीच्या घृताच्या
वारिशि मज कशीगे भस्मराशीस सांच्याई
तसेंच, हे राजकन्ये,
श्लोक.

जों का नवीन कुसुमें नवमल्लिकेचीं,
तूं श्रांत होशि रचितां, सखि, माल त्यांची !
ज्या किंकरी—असति योग्य त्यांस ऐशीं
कर्म, तवापरिचितें, करिशील कैशीं ?
दो० चां०—अरे, येथून दक्षिण स्मशान फार
लांब नाही. याकरितां लौकर चल.

राजा—(पाहून घेर्यानें) अहो, तें स्मशान हेंच
का ? येथें तर,

श्लोक.

आकाशांत चढोनि उंच, अपितें
हे मंडलें घेउनी,
पुच्छाग्रां उभवूनि, पक्षतिपुटां
सुस्तब्ध विस्तारुनी,
येती खालति गृध्र; घालिति मुखें
मांसीं शवांच्या; गळे
लाला, घर्भ; तिहींमुळें सकलही
ही चंचु यांची मळे!

(पडद्यांत गलबला ऐकूं येतो.)

राजा—(कान देऊन ऐकतो, व पुढें पाहून)
अहो, कायहो भयंकर वीभत्स व हें
स्मशान तरी ?

श्लोक.

कूरांकंदांमुळें जे अशिवद पटहो-
रावसे भासतानी,
त्या शब्दांचे शिवांच्या प्रतिरेव उडती,
जे श्रैवां त्रास देती !
मेलेल्यांच्या करोत्या फुटति शिखिंवेशें !
तत्पुटांच्या दरींत
जो मेंदू, सिक्त तेणें जटिलशिख असे
अग्नि हे होति तृप्त !

(पुढें पाहून) वाहवा ! हें पाहणें वीभत्स
खरें, परंतु स्पृहणीय आहे. (प्रेतास झणतो.)
हे भद्रकुणपा. तूं धन्य खरा, कीं सर्वभ-
क्षक श्वापदे तुजवर यथेष्ट व मोठ्या प्रीतीनें
उपजीवन करित आहेत. पहा,

१. कूर झ० भयंकर, आकंद झ० आरोळ्या.

२. अमंगळ नगाच्याचे ध्वनि. ३. कोल्हांच्या.

४. प्रतिध्वनि. ५. कानांस. ६. अग्नीमुळें. ७.

जटातुल्य ज्वाळा ज्यांच्या असे.

।दड्या.

पाय देवोनी वरी मस्तकाच्या
अक्षिमृद्रा फोडितो काक सांच्या !
अग्रसना बाजूस लोलने हे,
ग्रास त्याचा ती शिवा करुं पाहे !
श्वान आणक हा गृध्र गूढ देहा
तुड्या करिताती छिन्नाभिन्न पाहा!
अरे कृणपा, श्वापदे हेंच सारीं
तुड्यावरती विहरती स्पृहाचारी.
अहो, काय हो शरीराचो निःसारता वर्णावी

श्लोक.

तों नेत्रें; त्या भुवाही; वदन, उरहि ते
मध्यही त्यापरी तें;-
हो तों सारींहि मेध्येतर-रुधिर-वसा-
मांस-लाला स्थि-युक्तें!
भीती भीरुंस, लज्जा चिर उपजवि
ज्ञानवन्मानसानें !-
क्षुद्राहंभावयोगें विषयिजन कसे
लोभती मूढ त्यातें?

एक चांडाल-(पुढें पाहून)अरे, ही पहा, उं
तरुशिखरावर वास करणारी अशी चंड
त्यायनी देवी, हिला आपण नमस्कार क
दुसरा चां०-ठीक आहे.

दो० चां०-(नमस्कार करून झणतात.)

पद.*

देवी,-राख मला २
माझं नमन ग नुला ॥ देवी० ॥
दैत्य-चंडासुर २
मांजला;-पृथ्वीवर २

१. भुंवया अमंगळ.

* या पदाच्या ज्या ओळींत-अशी रेघ
आहे त्यातील-या रेघेच्या पुढची अक्षरें पद ग
दोन वेळा झणावीं लागतात.

त्याचं तोडुन् शिर
केलं सुखि जग ॥ देवी० ॥ १ ॥

महिषा-सुर दांडगा २
होता-जसा लांडगा २

भेदुन् त्याचं अंग गा
केलं सुखि जग ॥ देवी० ॥ २ ॥

तुझं नांव-कात्यायनी २
हान्ति का-तड् नेसुनी २

तुंच सांबाचे कामिनी

केलं सुखि जग ॥ देवी० ॥ ३ ॥

राजा--(चोर्हीकडे पाहून विस्मयानें) अहो,
कात्यायनीच्या बीभत्स उपचारांची सीमा
झाली !

आर्या.

मेलेल्या गोमहिषी-
तत्कंठांच्या जयांवरी माला,
घंटा लोंबति ऐशा,
घट्टंकार श्रुतीस दे भीला !
देवीदुस्संभारलीं
रक्तांचीं पांच काढिलीं असती
वोटें, तेथें खाया
बलितें बहु काकपंक्तिही जडती !
(नमस्कार करून हात जोडून झणतो.)

आर्या.

भगवति, चंडि प्रेते,
प्रेतविमानप्रिये, लसत्प्रेते,
प्रेतास्थिरौदरूपे,
प्रेताशिनि, भैरवी, नमन तूतें.
(पडद्यांत गलबला होतो.)

राजा-(ऐकून) नाना दिशांकडे भ्रम
करणारे पक्षी आपल्या घराच्यांत येण्याव
रितां त्वरा करीत आहेत, व यामुळें

१. कानास. २. भीतीला. ३. देवीचा वृक्ष

ध्याकाल झाली हें सुचवितात, सांच
केवढाहो हा कलकलाट ऐकूं येतो !
(पश्चिम दिशेकडे पाहून) 'वाचा फेरा चु-
कविणें कोणालाही घडत नाह ! पहा,

श्लोक.

आकाशांगण जें, तयांत विलसे
जो नित्य दीपाभसा;
जोका चंचळ कालसर्पशिरिंचा
भासे मणी कीं तसा;
वाटे जो क्षण 'वाडवानल दुजा
हा कायहो ?' यापरी;
झाला विव्हल फार तो लक्षणवुनी
जातो रवी सागरीं.

(आसपास पाहून विस्मयानें)

साक्या.

कापालिकसम काल पहा हा
हें संपूर्णहि जगत
निजलिलेचें श्मशान केवळ
मानितसे हृदयांत.
पाहुनि संध्यासमायें नभोंतरिं
वर्ण शोण जो दिसतो,
त्यालागुनियां वध्यजनांच्या
रुधिरापरि मानीतो.
सायंकाळीं सूर्यबिंब जें
दावी मंदत्वातें,
चितेमधिल हा असे निखारा
ऐसें मानी त्यातें.
आकाशांगणें दिसति पसरलीं
नक्षत्रें जीं अमित
मनुष्यास्थिच्या रूपें केवळ
त्यातें मानुनि घेत.

१. लाल, तांबडा.

उज्ज्वल इंदू दिभूं लागनां
नृकरंक तथा मानी,
नक्तंचर जे, राक्षसादि ते,
ऐसें हृदयीं आणी.
तसाचि झाला पाहुनि जगतीं
प्रसार तिभिरचयाचा,
तयास मानी महाधूम हा
असे पसरला सांचा.

दोघे चां०—(पुढें पाहून)

अभंग.

वध्यस्थाना वध्य जैसा
जातो सूर्य अस्ता तैसा.
आला संध्यात तमाचा
जणों चांडाल हा सांचा.

राजा—(चोर्हीकडे पाहून थक होऊन) अहो, का-
यहो हे श्मशानतरु आतां गंभीर व भीषण
दिसतात !

श्लोक.

वृक्षांचिया उडुनियां विवरीं बसोनी
घूत्कार शब्द करिती घुबडें मुखांनीं;
हे गृध्र हालवुनि पक्षीति मांडिताती
गोंगाट थोर, तरुच्या शिखरींच ठेती.
जो टांगिला कुणेंप जीर्ण भुजा तरुच्या,
गंधास घेडनि पहा घन तद्वसांच्या,
ज्वालासमूहचि वमूनिहि फेरे ऐसे
हे फेळतांस करिती अतिघोर कैसे !

एक चां०—(दुसऱ्यास) अरे, या दक्षिण श्मशा-
नांत अनेक भुतें, वेताळ, यांचा संचार
आहे; तर चल, लवकर जाऊं.

दु० चां०—ठीक आहे.

१. मनुष्याची कवटी. २. समुदाय. ३. पांख.
४. प्रेत. ५. कोल्हे ६. कोल्हेकुई.

दो० चां०—(मोठ्याने) अरे तुला स्वामीने
आज्ञा केली आहे, त्याप्रमाणे त्वां या श्म-
शानांत फिरत जावें, आणि अहोरात्र
जागे राहून आज्ञेप्रमाणे वागावें.

राजा—(हर्षाने) मी स्वामीच्या आज्ञेप्रमाणे
वागेन.

(पडद्यांत गळबला होतो.)

दो० चां०—(भय पावतात.) अरेरे ! भुतें उठूं
लागलीं वाटतें. तर आतां लौकर धांवत
जाऊं. (निघून जातात.)

राजा—(धीराने इकडे तिकडे फिरून पाहून) अ-
हो, काय हो या प्रेतांचीं बीभत्स स्वरूपें हीं!

घनाक्षरी.

अहो जशीं का कूपें जीर्ण,
तैशीं यांचीं नयनें दोन;
शिरा वारिक तिहीं भीषण,
नासा अति दीर्घा.
यांच्या दंतांचा संहार,
दिसतो कैसा कुटिलचि फार,
तैशीं यांचीं वदनें क्रूर
भयंकरें दिसती.

नाडीजंघा तरुगणकुहरें,
उदरें त्यांचीं अति गंभीरें
तयांत दाट स्नायू सारे
वर खालीं दिसती.

(कौतुकानें पाहून) कायहो ही पिशाचांची
विलक्षण क्रीडा तरी !

घनाक्षरी.

पहा एकजण दुज्यापासुन,
रुधिर पिष्टतम आणिक घन,
पात्र पिण्याचें तें लपवून

प्यावयास लागे.

तो असतां त्या रक्ता पीत,
त्याच्या तोंडांतुनियां गळत,
ज्वलज्जिह्व दुसरा त्याप्रत,
चाटाया लागे.

तेथुनि पडलें भूमिविरी,
त्यातें दुसरा कोणी तरी
जिह्वा लांबवुनीयां भारी,
चाटि अतिप्रेमें.

(कौतुकानें पाहून व किंचित् हांसून)
अहो काय सांगावें ! मूर्ख लोकांच्या कल-
हाप्रमाणें ही यातुधानांची क्रीडा आहे, तरी
तीतही एक तऱ्हेची गोडी आहे. पहा.
श्लोक.

चेष्टा फार मृदू तशाच मधुरा
त्या अंगभावां अहो
जेथें दर्शविती, असा कुणिकडे
तो रम्य संभोग हो !
उल्काकांतिस वाहती प्रलयिंच्या
जे एकमेकांकडे
पाहातांचि, कटाक्ष भेंसुर असे
हे सर्व कोणीकडे !

दंष्ट्रा जुळोनि जवळी शुचि नीघताहे,
हा काय चुंबनविधी न कळेचि आहे !
आलिंगितां घन, अहो, जुळलीं हेंदें तीं
जीं अस्थिपंजरविनिर्मित, नाद वीती.
(किलस येऊन पाहून) धिक्कार असो याला.
अहो हें तर फारच बीभत्स !

आर्या.

हातामध्ये घेउन
लांब असें हाड, ने चितार्थांत

घालूनी अडकवुनी
त्यांत, नरमस्तकाप्रति प्रेत
काढुनियां बाहेरी,
अग्निमुळें तें जळे ह्मणुनि पाहा!
मोठयानें घालुनियां
फुंकर त्यांलागुनी विजवितो हा !
लागुनि तूषा भयंकर
बदनां घांसही करी त्याचा;
भाजे तोंड ह्मणूनी
लागे हा ओरडावया सांचा.

(स्मरण झालेंसें करून) पुरे पुरे या भूतदर्शनाचें कौतुक. आतां स्वामींनीं आज्ञा केली आहे, तीप्रमाणें श्मशानांत चोहीकडे फिरतो. (कांहींसा पुढें येतो, व पाहून) अहो, काळोख्या रात्रीची गंभोरता काय सांगावी!

श्लोक.

मुष्टिग्राह्य असें दिशांस तम हें
सर्वत्र झांकीतसे;
मार्गो पाय चुके मदीय विषमीं;
दृक् निष्फला होतसे;
धारार्पांतविभिन्नपर्वतदृषद्-
वर्णांस जो लोपवी,
तो आतां मर्शि नीलिमा अपुलिया
एकैक्यतेलागिं वी.

असो मोठयानें हांक मारावी. अहो, कोण आहे हो येथें ? आमचा स्वामी जो श्मशानाधिपति त्याची आज्ञा ऐका.

आर्या.

दिग्धल्याविण मृतकंबल,
किंवा मजलागुनी न जाणवितं,

कोणही न कराव्या
क्रिया श्मशानांत ज्या असति उचिता.
तर आजपासून

श्लोक.

जनांनीं वागावें सततहि असें निश्चितमतें;
कधीं भर्त्राज्ञातिक्रमण मज सोसेल नचिं तें;
समव्रत्ता, शक्रानिल, वरुण, यांच्याहि असला,
तयार्शीही योद्धा तरि भुज मदीय क्षम भला.

काय कोणाच हांक देत नाही ? असो, दुसरीकडे जाऊन हांक मारितों. (इकडे तिकडे फिरून) अहो, कोण आहेहो येथें ?

(पडद्यांत शब्द होतो.)

अहो, मी आहे, मी आहे.

राजा—(धैर्यानें) कोणी ओ दिली खरी. असो; आतां हा शब्द जिकडून आला तिकडे जाऊन कोण आहे वगैरे चौकशी करितों. (कांहीं पुढें जातो, व पडद्याकडे पाहून विस्मयानें) अहो, हा कोण असावा वों ?

श्लोक.

अंगीं चर्चुनि भस्म जो धरितसे
खट्टा निजांगावरी;
भूषा ह्याहि नरास्थि; उज्वल तिहीं
जो रम्य कांती वरी;
हस्तामाज्जी कपालभार; नृकरं-
कार्ते शिरीं वाहतो;
हा साक्षात् मज भूतनाथ दुसरा
ऐसा मनीं भासतो.

(तदनंतर कापालिकवेश धारण करणारा धर्म येतो.)

धर्म—अहो, मी आहे, मी आहे.

श्लोक.

भिक्षावृत्ति खरी, परी न करितों
कोणास मी याचना,

१. पावसाच्या धारांनीं फुटलेल्या पर्वताशिलेच्या वर्णांस. २. निक्षेपणा.

१. बाज, खाटलें. २. माणसाच्या हाडाची करेटी. ३. सांब.

म्यां पंचेन्द्रियशक्ति जिंकुनि दिलें
शांतत्व माझ्या मना;
हें संसार महाश्मशान अवघें
मी घास उलंघुनी,
आतां या वसतों श्मशानें; न गमे
बीभत्स हें मन्मनीं.

(चिंतन करून) भगवान् शंकर महा-
चें आचरण करीत असे हें योग्यच =
इच्छाचाऱ्यांची सिद्धि ती हीच !
पण,

दिंडी.

भैक्ष्य त्यांचेही असे एकवार;
समाधीही होतसे दुर्निवार;
तशी त्यांचीही क्रिया होय पूर्ण;
तरी आत्म्याचें ऐक्य हो कठीण.

(चोहोंकडे पाहून साशंकपणें आपणाशी =
श्लोक.

मी पाळितों सकल हीं भुवनें. तय
संरक्षितें सतत सत्य, तसेंचि मातें
तरसत्यवास नृपिं या क्रिति हें बघ
मीं मांडिलेंचि आजि वेशपरिग्रहा

(चिंतन करून आश्चर्यानें आपणाशीं) =

मागून दुःखे पाठीस लागलीं अ=

सांविषयीं शोक न करणाऱ्या या हा=

राजर्षींचे चरित्र आश्चर्यकारक

अथवा, आश्चर्यकारक कशाचें ? ही

त्यांची प्रकृतिच पडली ! कशावरून

श्लोक.

अमे नेमीयेले सुखहि अथवा दुःख ज=

विश्वगत्यागानें सकल सुखदुःखें मिस=

जिनें दुःखें दुःखें न गमति. सुखें वा सु=

महचेनेवृत्ती सतत जय पावे अशि=

असो. आतां हा राजानवल्लच

(पुढें वेतो व पाहून स्तुतिपूर्वक) वाहवा !
वाहवा ! हा महात्मा येथेच आहे. तर
पुढें जावें. (तसें करून) राजा, तुला सिद्धि
असो.

राजा-महाव्रत आचरणान्या अशा तपस्वी ज-
नाचें स्वागत असो !

कापालिक-हे राजा, मी याचक आहे, तुज-
जवळ प्राप्त झालों आहे.

राजा-(राजा लज्जा पावतो.)

कापा०-अरे, लाजू नको. योगज्ञानेंकरून
मला तुझा सर्व वृत्तांत अगोदरच समजला
आहे ! तथापि या अवस्थेतही तूं असून
माझी इच्छा पूर्ण करण्याचें तुला सामर्थ्य
आहे. कारण,

आर्या.

कोण्या स्थितींतहि दुऱ्या
उपयोगी होति साधु हे नित्य,

पावुनिहि अमावास्या

वनस्पती पोषितो शशी सत्य.

तर इकडे अवधान असूंदे.

राजा-ठीक आहे.

कापा०-एक.

श्लोक.

वेताल-वज्र-गुटिकांजन-पादलेप-

दैत्यांगनात्रिधि-रसायन-धातुवाद-

हे जाहले करतलस्थ मदीय, काय

त्यांतें न विघ्न घडण्यास असे उपाय ?

१. हे आठ महासिद्धींचे प्रकार आहेत
पहिली वेतालमहासिद्धि, हिच्यः योगानें दु-
साध्य वस्तुही साध्य होते. दुसऱ्या वज्रसिद्धि
पाहिजे त्या ठिकाणीं शस्त्र नेमकें मारतां ये-
तिसऱ्या गुटिकासिद्धीनें गुटिका तोंडांत अ-
पाहिजे तें प्रशु-दनादिकांचेही रूप घेतां

तर मला विघ्न न येतील असे करावे.

राजा—हे साधो, योगज्ञानावरून आपणास कळलेंच आहे कीं, हा देह पराधीन आहे. तर स्वामीच्या अर्थास विरोध न येतां जितका माझ्यानें होईल, तितका तुहांस विघ्न न येण्याविषयीं मी यत्न करीन.

कापा०—राजा, स्वामीच्या अर्थास विरोध कशानें येणार आहे ? तूं आज्ञा कर, कीं आमचें इच्छित सिद्ध झालें ! येथून जवळच सिद्धरसाचें सन्निधान आहे, तर आर्त्तां ज्या वेळेस आरंभ करूं, त्या वेळेस त्यां येथेंच राहून सावधानपणें विघ्नांचें निवारण करावे. (निघून जातो.)

राजा—(धैर्यानें चोंहीकडे फिरतो.) अहो विघ्नांनो ! दूर व्हा, दूर व्हा. तुमचें येथें कांहीं चालवयाचें नाही.

(पडद्यांत शब्द होतो.)

राजा, जशी तुझी आज्ञा.

आर्या.

श्रेयें विवृतद्वारें,

स्वयंवरा सर्व या असति विद्या.

मोडी कोण तवाज्ञा ?

सिद्धि त्वत्कामचारिणी हृद्या.

राजा—(हर्षानें) अहो, स्वतः विघ्नांनींच माझ्या

चौथींतील अंजन डोळ्यांत घातलें असतां भूमिगत गुप्त द्रव्य अथवा कालत्रयीं घडलेल्या अगर घडणाऱ्या गोष्टी प्रत्यक्षवत् दिसतात. पांचव्या पादलेपसिद्धीनें पाण्यावरूनही जमीन असल्याप्रमाणेंच चालतां येतें. सहाव्या सिद्धींत दैत्यांगना आपणास आकाशांतूनही नेऊं शकते. सातव्या रसायनसिद्धीनें वाटेल ती वस्तु उत्पन्न करितां येते. व आठव्या धातुवादासिद्धीनें पाहिजे त्या पदार्थाचें सोनें रुपें वगैरे करितां येतें.

बोलण्यास रुकार दिला ! वाहवा ! आमचें प्रिय झालें !

(तदनंतर विमानांत वसून विद्या येतात.)

विद्या—(त्वरेनें जवळ जाऊन) राजा हरिश्चंद्रा, धन्य आहेस ! पहा, आर्या.

जें कर्म दारुणमुनी

क्रोधें तुजवरि की सुसंतप्त,

त्यां त्वद्विपदां कारण

या विद्या जाहलों अर्त्तां प्राप्त !

राजा—(पाहून आश्चर्यानें आपणाशीं) अहो, याच था भगवती विद्या काय, ज्यांपुढें एवढा विश्वाभिन्न मुनि, परंतु त्याच्या तीव्र तपाचेंही कांहीं चाललें नाही ! (हात जोडून उबडपणें) त्रिलोकविजयिनी विद्यांस नमस्कार असो.

विद्या—राजा, आर्त्तां तुझ्या स्वाधीन आहां ! याकरितां आर्त्तांस आज्ञा कर.

राजा—मजवर अनुग्रह करावा असें जर तुमच्या मनांत आहे, तर तुहीं जाऊन भगवान् कौशिकाच्या आधीन व्हावे, ह्यणजे मुनि मला निरपराधी समजेल !

विद्या—(विस्मयानें एकीमेकीं कडे पाहतात.)

राजा, तथास्तु. (निघून जातात.)

(तदनंतर पुढें कापालिक, व स्कंधावर निधान घेतलेला वेताळ, असे दोघे येतात.)

कापा०—(एकाएकीं पुढें येऊन) राजा, तुझे कल्याण असो. अरे, ज्याचा रस सर्व सिद्ध झाला आहे, अशा या महानिधानाच्या प्राप्तीनें तुझा अभ्युदय असो. तर त्यां या भगवान् रसेंद्राचा स्वीकार करावा. हा रसेंद्र कसा आहे ह्यणशील, तर सांगतो. सिद्ध लोक श्लोक.

योगेंचि याच्या मृत्तितें तरुनी,

स्वर्लोकमार्गास तसें धरुनी,
ज्याच्यावरी कल्पनरुच फार
त्या मेरुशृंगीं करिती विहार.

राजा—महाराज, हे दासतेला विरुद्ध आहे. मी
जर असें केले, तर मी स्वामीला फसविले
असें होईल.

कापा—(आश्चर्य पाहून आपणाशी) बरे असो.
(मोठ्यानें झणतो.) असें जर आहे, तर
स्त्रीपुत्रांसह आपणास दास्यमुक्त करण्या-
करितां हे महानिधान घे.

राजा—महाराज, असें कसें होईल? कारण
दासापाशीं धन येण्याचा संभव नाही. बरे,
आणखी स्वामिकार्यापासून अशा रीतीनें
चुकविणे हे योग्य नव्हे. तर, जर आ-
पणास माझा संकल्प आवडेल, तर हे
सर्वच निधान माझ्या स्वामीस नेऊन द्यावे.

कापा०—(आश्चर्यानें आपणाशीं) अहो, काय-
हो यांचे धैर्य, यांचे ज्ञान, आणि याची
महानुभावता यांचे वर्णन करावे !

दिंडी.

प्रलयसमयींचे सुटाते जरी वारे,
तरी चळतीलहि शैलसंघ सारे,
परी धीरांचे चित्त निर्विकारि
जरी आली आपत्ति तयां भारी.
तर आतां मी तरी फार ओढून कशाला
धरूं ! (उघडपणे वेताळास) बरे, असो.
वेताळा ! जा, या राजाच्या इच्छेप्र-
माणे कर.

वेताळ—(नमस्कार करून) आज्ञा. (निघून जातो.)

कापा०—(चोंहीकडे पाहून) हे राजा, अगदीं
उजाडण्याची वेळ झाली आहे. तर मी
जातो.

राजा—अहो साधक, संकटस्थिता माझे आप-

णास स्मरण असावे !

कापा०—राजा, अरे देवता तुला स्मरतील.
(निघून जातो.)

राजा—(पूर्वदिशेकडे पाहून हषानें) अहो,
आर्षा.

कहनि पुढें अरुणार्ते
गहन तमाच्या कळनि भेदार्ते,
दिनमणि उदया पावे
लोकानुग्रह कसा करायाते.

तर आतां मीही भगवती भागीरथीच्या
तीरीं जाऊन स्वामीच्या आज्ञेप्रमाणे वागतो !

(निघून जातो.)

अंक ५ वा.

पात्रे.

राजा (हरिश्चंद्र).... नायक.
चांडाल .... धर्माचा सेवक.
शैब्या .... हरिश्चंद्रस्त्री.
रोहिताश्व .... { बालक (हरि-
श्वंद्रपुत्र.
धर्म.... धर्मराज.
पुरुष .... धर्माचा सेवक.

(तदनंतर वाईट व मलिन वेष धारण करून
राजा येतो.)

राजा—(निःश्वास टाकून) हरहर !

श्लोक.

जे केले मुनिवैर; आणि विकिले
दारासुताते; बरे,
मित्राते त्याजिलेहि; दास्य वरिले
चांडालगेही खरे,
म्यां मूढें अतिमात्रदुष्टहृदयें
झाहीत वारावया

शक्ये तज्ज फलें.—अहो, न उपमा
पापांस यां माझिया !
(दुःखानें) असो; होणाऱ्या गोष्टीपुढें
उपाय नाही. कशावरून पहा.

श्लोक.

निजशिर नमवाया होय मी सिद्ध जेव्हां,
प्रकुपित मुनिने त्या सप्रभावेचि तेव्हां,
सकलाहे मम राज्यश्री स्वयें ते हरून,
निजसुत, ललना, मी राहिलों मात्र तीन.
झालें असें, तरि पहा व्यसनप्रियानें
जें कर्म निष्ठुर असें कृत मद्दिधीनें,
मी, मत्कलत्र, सुत देखिल, आजि त्यानें
झालें विलुप्त सगळेंचि कसें क्षणानें !

(चिंतायुक्त होतो व दीर्घ निःश्वास टाकून खेदानें)
हाय हाय ! माझ्या प्राणाप्रियेची स्थिति
या वेळीं काय झाली असेल ?

दिंड्या.

होउनी ती विव्हला दैन्ययोगें,
झालिं असतिल कृश सर्व तिचीं अंगें !
हाय ! येतां रात्रिचा नित्य काल
प्रिया शोकातें करित ती असेल !
तदा होता कर्तव्य हाय ! मातें
आठवूनीयां तथा विक्रयातें,
श्रुत अनुदिन ती आपुल्या मनांत
प्रिया मग्ना मम दुःखसागरांत !
पातकी मी पावलो या स्थितीतें
ठावकें हें जरि नसे मत्प्रियेतें,
तरी आशा मम पुनःसंगमाची
धरानि धारण ती प्राण करिल सांची !

(निःश्वास टाकून) हा वत्सा ! रोहिताश्या !

श्लोक.

धात्र्यंकावरती अनेक परिनें

जो सर्वदा खेळशी.
तौ निद्रेमधिं तूं कसा भुइवरी
रे वालका! लोळशी !
वत्सा! ज्या तुझि सर्व भूप जगतीं
आज्ञा शिरीं वंदिती,
त्या तूनें श्रुनदुर्गरूढ वटु ते
कार्यार्थ आज्ञापिती !

(फार वेळ विचार करून करणेनें)

श्लोक.

येवोत दुःखें अणखोहि मातें,
केलांच म्यां स्वागत आजि त्यातें,
सोसावया कारण कीं तयांला
मीं हा असे मौलि सुसज्ज केला.

आर्या.

कृतकृत्य होउनीयां
ज्यांचें मन सुस्थ जाहलें आहे !
त्यातें विपत्ति तेही
संपत्तिसमान होउनी राहे !
परंतु हे रोहिताश्या !

दिंडी.

अंकशय्योचित तुला स्मराने वाला !
चित्त माझे फाटतें ! हा कपाला !
अकृतकृत्याहि अद्यापि जो, अशातें
क्रूर दुर्विधिंफाणि चांवलचि तूनें !
(शंकायुक्त होऊन झणतो.) इडा पीडा टळो !
अमंगळ पळो. मी हें भलतेंच काय बोललों ?
(वरील दिंडीचें उत्तरार्ध फिरवून झणतो.)
अकृतकृत्याहि अद्यापि तूं असून,
क्रूर विधिनें त्वत्स्थिती केलि दीन !
(डावा डोळा लवलासें करून व उजवा बाहु
स्फुरलासें दाखवून हर्षानें.)

आर्या.

हे वाम चक्षु माझे
सद्य भुजहि पावती स्फुरण फार.
व्यसना अभ्युदयाही,
वाटे, मज सुचवितात सांचार.

(चिंतन करून) अथवा, अजूनही व्यसन किंवा
अभ्युदय यांची चिंता करून काय उपयोग ?
हा दुरात्मा हरिश्चंद्र खचित बुडाला, यांत
संशय नाही !

आर्या.

जे व्यसन आजपासुनि
ते मद्दुदयभून जाणजे सांच !
मज पाण्याचे उदय-

द्वार अतां एक होय मृत्यूच !

(नंतर थडदा एकीकडे साळून चांडाल येतो.)

चांडाल—अरे, आपल्या पुत्राचा—

राजा—(शंकित दोऊन) आँ, काय ? आपल्या
पुत्राचा काय झणतोस ?

चांडाल—अरे, सांगतो ऐक. अरे, एक स्त्री
आपल्या प्रियपुत्राचा मृत देह जवळ घे-
ऊन करुणाशब्दाने शोक करित बसली
आहे. तर लवकर जाऊन, प्रेतावरचे शुद्ध
वस्त्र तिजपासून घे. मी आतां आपल्या
स्वामीकडे जातो. (निघून जातो.)

राजा—(चालू लागतो.)

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

हा पुत्रा ! कोणीकडे रे गेलास ! अरे,
माझ्याशीं एक शब्द तरी बोल !

राजा—(एकून करुणावृक्त होतां.) हरहर ! काय-
हो हा दारुण शोक !

(तदनंतर वर सांगितल्याप्रमाणे दुःख पाव-
लेली शैव्या येते.)

शैव्या—हा पुत्रा ! कोठे रे आहेस ? अरे

माझ्याशीं एक शब्द तरी बोल ! (स्तब्ध
रहाते, व फार वेळानें सावध होऊन आणि
डोळ्यांत पाणी आणून) बालका, अरे ज्या-
प्रमाणें तुझ्या पित्यानें माझा परित्याग
केला, त्याप्रमाणें तूंही मज मंदभागिनीचा
त्याग करून जातोस, हे तुला योग्य नाही !
(मोह पावते.)

राजा—(ऐकतो व पाहून दुःखानें) काय, या
तपस्विनीचा देखील तिच्या भयानें त्याग
केला ? हरहर ! एकूण हा हतविधि सर्व
ठिकाणीं सारखाच निर्दय आहे अं ?

शैव्या—(एकाएकी उठून) अहो, हे काय
झाले ? माझा पुत्र कोठे गेला ? (पुत्रास
पाहून त्यास आलिंगन देते.) बालका, मा-
झ्याशीं कां बोलत नाहीस ? मी एकटी,
मला भय वाटतें ! अरे, हे भयंकर महा-
श्मशान पहात नाहीस काय ? (उन्मत्तपणें)
काय झणतोस ? उपाध्याय महाराजांच्या
आज्ञेवरून फुलें तोडीत असतां, वृक्षको-
टरांतून एक कृष्णसर्प बाहेर निघून तो
मला चांबला, असे ! (त्वरेनें) अरे, पा-
हूं दे पाहूं दे मला, तो कृष्णसर्प कोठे
आहे तो ! तो मला कां बरे चांबत नाही ?
(चोहोंकडे पाहून) छे ! येथे कोठचा
कृष्णसर्प ? (खाली बसून करुणेनें) बा-
लका, अरे बालका, ऊठ ऊठ, आणि उ-
पाध्याय महाराजांची होमवेळा टळून
जाईल, याकरितां हीं त्यां तोडिलेलीं वि-
ल्वपत्रें आणि हीं तिळांच्या शेतांत उत्पन्न
झालेलीं दर्भांकरें घेऊन, त्यांस नेऊन दे.
पहा, या वेळीं सर्व ब्रह्मचारी आपआप-
ल्या कर्मांत रत होतील. (उठावयास ला-
गते, व एकाएकीं) अरे, खरेंच कायरे तूं

मला सोडून गेलास ? हायहाय ! आतां
मंदभागिनी मी काय करूं ? (सांछित होते.)

राजा—(दुःखानें विव्हल होऊन) हरहर ! प्रत्यक्ष
विधि जरी इतका निष्ठुर आहे, तरी हे
शोकस्वर त्याच्यानेंही ऐकवणार नाहीत !

शैब्या—(सावध होऊन निंदेनें) आर्यपुत्रा ! पूर्वी
ज्यास मांडीवर घेणें लक्षणजे फार दुर्लभ वाटत
असे, त्या पुत्राची आतां ही विपरीत दशा
पाहिलीना ? अहो प्राणनाथ, अहो निर्दय-
हृदय, आपण यावेळीं स्वस्थ आहां तरी
कोठें ? अहो, तुह्वां मला सांगितलें होतें
कीं, त्वां या बालकांचें प्रयत्नेंकरून पा-
लन करावें; परंतु पहा, मज पापशी-
लेच्या हातून तसें घडलें नाही !

राजा—(ऐकून अधिक कष्टनायुक्त होतो.) अहो,
काय सांगावें ? हा शोक केवळ मर्मालाच
टोचितो आहे !

शैब्या—(पुत्राचें प्रत्येक अंग पाहून) पुत्रा ! हें
तुझे कपाल पहा कसें बालचंद्राप्रमाणें
तेजस्वी ! तुझ्या या भुंवया कशा स्निग्ध !
नेत्र पाणीदार असून स्वच्छ ! हा अस्थि-
बंधही पहा कसा नीटनेटका ! तसेंच
पहा, हें तुझे वक्षःस्थळ कठिण असून वि-
स्तीर्ण ! अहाहा ! असें सर्व यथास्थित
असून, बालका ! त्या मेल्या कृतांतानें तु-
जमध्ये असें काय दुर्लक्षण पाहिलें, कीं जे-
णेंकरून सत्यप्रतिज्ञ अशा आर्यपुत्राच्या
आणि मज मंदभागिनीच्या चरित्रामध्ये अ-
सा प्रमाद घडला ? एकूण धर्म अ-
कारण झाला ! अहो, या लक्षणांवर दे-
खील कांहीं प्रमाण नाही ! पुढें अमुक
गोष्ट होणार, ती आली जाणती, असें
लक्षणाने तेही सर्व खोटे ! कारण कीं,

ज्यांनीं असे हजारां प्रत्यय पाहिले आहेत,
अशा मोठमोठ्या विचक्षण पंडितांनीं मला
सांगितलें होतें कीं, हा तुझा पुत्र वंशातें
वाढविणारा व सार्वभौम राजा होईल !
परंतु, पहा, मज मंदभाग्येच्या दुर्दैवानें तें
सर्व खोटे झालें !

राजा—(शंकायुक्त होऊन) अहो, ही गोष्ट तर
अगदीं ओळखीचीशी दिसते हें काय ?
(न्याहाळून पहातो व डोळ्यांत अश्रु आणून)
अहो, काय सांगावें ?

श्लोक.

छत्रासमान दिसतें शिर हेंहि नीट;
नेत्रें विशाल; अणखी पृथु हें ललाट;
चक्रांकुयुक्त पद; पंकजचिन्ह पाणी;
आजानुलंब बरवे भुज हेहि आणी;
मध्य क्षाम; विशाल वक्ष अणखी
यार्चे कसें दीसतें;
तैशी स्थूलहि हे कटी; उदरही
हें तुच्छसें भासतें;
चिन्हें हीं नृपचक्रवर्तिचिं अशीं
सर्वत्र याच्यावरी
पाहूनीच नृपान्वयांकुर शिशू
हा भासतो अंतरीं.

(स्मरण झालेंसें करून दुःखानें) अहो, माझा
पुत्र रोहिताश्वही इतक्याच वयाचा होता,
बरें, तो तर हा नसेल ? माझे तर हृदय
थरथर कांपतें ! अथवा, असें न होवो,
वत्स सुखरूप असो !

शैब्या—(आपणाकडे पाहून निंदेनें) हा भग-
वंता कौशिका, आतां बरीक आपला हेतु
परिपूर्ण झाला !

राजा—(ऐकून वेगानें) काय ? ही भगवान्
कौशिकाची निंदा करिते ? प्रत्येक गोष्ट-

ही जमते आहे, तेव्हां येथे परस्त्रीची शंका घेणे नकोच. ही शैब्या खचित. (फार वेळ पाहून करुणायुक्त होऊन) याउपर आतां शंकेचे कारण राहिले नाही. कशावरून तर,

दिंड्या.

हेचि वाणी करुणार्ता विकलनादा,
परी वीणेच्या स्वरापरी मंदा.
तेचि हेही अलिनील केश हीचे
कुटिल पर्याकुल जाहलेचि सांचे.
तींच अंगें हीं कशें दीसताती,
ओळखाया सहसा न मला येती.

जीर्ण चित्रासम जरी मलिन कांति झाला तुला न अभिषेक ; न दान हातीं ;
तरी चयेनें ओळखतां येती. नाहीं तुला प्रणमिलें अरिमौलिपातीं ;

हा वत्सा! हा रोहिताश्या! कोठें रे आहे हस्तीं तुवां न धरिलें सशरा धनूशी ;
अरे, माझ्याशां बोल. (माच्छत पडतो, तूं जन्मुनी प्रतिपदिंदुसमान जाशी !
पुनः सावध होऊन रोहिताश्याचें मुख अवलोक करून) अशो, ज्या वेळेस याला दई
देखील फुटूं लागले नव्हते,या वेळेचे या
शैशव मज मंदभाग्याला स्मरत आहे !

श्लोक.

प्रख्यात मंगलकरा शिरीं गुग्गुलातें
लावूनियां प्रतनूलोल जटावलीतें
जें सुंदर भ्रमयुक्त सरोज जैसें
शोभे, तसें वदन आज तुझे न कैसें

हा वत्सा! रोहिताश्या ! हा सूर्यवंशास
भविष्याच्या बालप्रवाला ! हा हरिश्चंद्रा
हृदयास आनंद देणाऱ्या ! हा कुपित
शिकास दक्षिणा देऊन ऋणमुक्त
प्याचा पण सिद्धीस नेणाऱ्या!

१. गुग्गुल.

श्लोक.

केले यज्ञ न ; नाहिं दान घडलें ;
वंशास योग्यें बरीं
सौख्यें भागिलें वा न ; ना पसरली
कीर्ती दिगभ्यंतरीं ;
सक्षार स्थलें राहिला चिर, अशा
न्यग्रोधबीजांकुरा-
ऐसा पावुनि जन्म नाकसदना
गेलास, बाला, खरा !
आणखी.

श्लोक.

नाहीं तुला प्रणमिलें अरिमौलिपातीं ;
हस्तीं तुवां न धरिलें सशरा धनूशी ;
तूं जन्मुनी प्रतिपदिंदुसमान जाशी !

तर काय, ही देवी शोक करीत आहे तिच्याजवळ जाऊन तिला मी अमुक लणून सांगूं ? अथवा, नको नको ! ही साध्वी आधींच आपल्या पुत्रशोकानें जळत आहे, तर म्यां ही आपली अशी दुःखदायक दशा सांगून तिला अधिक दुःख द्यावें, हें योग्य नव्हे ! (आपणाकडे पाहून) अरे दुरात्म्या हरिश्चंद्रा ! अजून-ही कसा मरत नाहीस ? यापुढें तूं काय काय पहाणार ? ? (मोह पावतो, व हळूहळू सावध होऊन) हा दुष्टा हरिश्चंद्रा ! तुझी अशी स्थिति झाली असतांही अद्यापि या नष्ट प्राणांचा त्याग करीत नाहीस, तर काय, तूं आत्मघाती लोकांपासून आपणास रक्षूं पहातोस ? मूर्खा, भिक्कार असो तुला !

१. वटवृक्ष.

आर्या.

दारुण अंधंतमसीं

बरवें, जरि मग्न आज तूं होशी!

अवलोकावें नेत्रीं

पुत्राननशशिविहीन न दिशांसी!

हरहर ! काय सांगावें !

श्लोक.

अंधंतमः*—ऋकच—भैरव—पूय—वीची—
चंडासिपत्रवन—रौगव—शाल्मलींची
ती यातना नरकिंची प्रखरा न तैशी,
होते स्वपुत्रनिधना परिसोनि जैशी.

तर विलंब करणें पुरे ! आतां भागीरथी-
च्या कांठीं जाऊन जीव देतो, ह्मणजे
माझा पुत्रशोकाग्नि शांत होईल !
(हळूहळू चालू लागतो, व स्मरण झालेंसें करून
न त्वेरेनें ह्मणतो.) अहो, पण मी परार्थीन
आहेना ? मी क्षणभर हें अगदींच विसरलो

१. नरकांपैकीं एक. विशेष अर्थाकरितां खाल-
च्या श्लोकावरील टीप पहा.

* या दोन ओळींत लिहिलेलीं नरकविशेषांचीं
नावें आहेत. प्रत्येकांतील विशेष गुण त्याच्या नां-
वावरूनच व्यक्त होता. 'अंधंतमः' यांत सर्वत्र
काळोख, 'ऋकचांत' करवते, 'भैरवांत' भीषणता,
'पूयांत' देहगत पुंनावाचें द्रव्य, 'वीचींत' पा-
ण्याच्या लाटा, 'चंडासिपत्रवनांत' भयंकर तरवा-
रींचींच एक सारखीं वनें, 'रौरवांत' रुहनामक
अतिकूर मांसभक्षक प्राणी, व 'शाल्मलींत' कांटेरीं
झाडे असतात. अमरकोशांत निराळेच नरक सां-
गितले आहेत. तपन, अवीचि, महारौरव, रौरव,
संवात (संहार), कालसूत्र इ. 'इ०' शब्दानें ता-
मिस्र, कुंभीपाक इ० नरक समजावे. हल्लींच्या श्लो-
कांत नरकाचें नांव 'वीचि' दिलें असून अमर-
कोशांत 'अवीचि' हें नांव दिलें आहे. टीका-
कारानें 'अवीची'चा अर्थ 'ज्यात मृगजलाप्रमाणें
लाटा भासतात मात्र, परंतु वस्तुतः लाटा नसून
खडखडीत राशाणभय भूमि आहे, असा नरक'
चा अर्थ केला आहे.

होतो ! (चिंतन करून दुःखानें) हरहर !
काय सांगावें ?

आर्या.

असती स्वतंत्र जेका,

ते मरणें दुःखमुक्त होतात,

जे विकिति आपणातें

ते न मराया स्वतंत्र असतात.

(शोकयुक्त होतो.) काय करूं ? माझा हाही
मनोरथ सिद्धीस गेला नाही, तस्मात्, मी
मंदभाग्य खरा ! असो.

आर्या.

या दारुण दुःखाचें

भेषज केवळ सुधैर्य हेंचि असे !

करितां भर्त्राज्ञेचा

भंग, अधोगति सुनिश्चिताचि दिसे !

(धैर्यानें) असो; कांहीं चिंता नाही ! ह्या
असह्य शोकाग्निनें मी जळत आहे, तर
त्याचें विवेकरूप जळानें शमन करून स्वा-
मीची आज्ञा सिद्धीस नेतो. कारण,

साक्या.

मध्य जयाचा व्यक्त असे, परि

अनादिविभ्रमयोगें

ज्याच्या आद्यंतांचा कोणा

ठाव कधीं नचि लागे,

पंचत्व असें जेका-नेंची

प्रकृती या जगताची,

ह्मणवुनि पंचप्रकारयुक्ता

स्थिती होतसे त्याची,

संसृतिरूपी उदकनिधीच्या

लहरी असती नाना,

त्यांच्या योगें योग, वियोगहि,

समान ते जीवांना.

ऐसें असुनी, वियोग घडतां
रडती विद्वज्जनही,
याचें कारण एक्या मोहा-
वांचुनि दुसरें नाहीं !

शैब्या—(सावध होऊन) अजून कसें मला मरण
येत नाहीं? तर करावें काय आतां?
(डोळे पुसून) हा श्मशानांत वृक्ष आहे,
यालाच पाश बांधून आपला जीव देते.
(पाश तयार करिते.)

राजा—(पाहून वावरून) हाय हाय ! हे
दुसरेंच संकट प्राप्त झालें! तर म्यां मद-
भाग्यानें काय करावें बरें? (चिंतन करून)
असो; आतां असें करावें ! (दुसरीकडे जा-
ऊन 'असती स्वतंत्र जेका' इत्यादि पुनः
घणतो.) (मोठ्यानें)

साक्या.

निजकर्मांचे विचित्र जे का
होताती परिणाम,
त्याहीं विरुद्धमार्गा भूमी
परलोकीं हा नेम;
मायेलागूनियां सोडुनी
भवश असा जो बनला,
परलोकींचे सर्वहि हंसती
त्याच्या या भूमीला !

शैब्या—(ऐकून स्वरेनें पाश टाकून वेऊन) हाय
हाय! धिक्कार असो, धिक्कार असो! माझे
हृदय मरणरूप महोत्सवांत गढून गेल्या-
मुळें, मी पराधीन दासी आहे असें
अगदीं विसरलें होतें! आतां दुसऱ्या ज-
न्मांत देखील मी दासीपणापासून मुक्त
होणार नाहीं. (आकाशाकडे पहाते, व
दीर्घ निःश्वास टाकून) हे देगाधिदेवा, तूं मरुंही
व्रत नाहींस! काय करूं? मज मंदभागिनीचा

घात झाला ! (धरणविर अंग टाकते, व एका
एकां उठून व डोळे पुसून) काय करा-
वें ? असो; झाल्या गोष्टीस उपाय नाहीं !
तर शोक करून काय उपयोग ? आल्या
प्रसंगास सादर झालें पाहिजे, तर प्राप्त
कालास अनुसरून, दासीत्वाला योग्य
अशा शुभ्रुषेनें द्विजवराचें आराधन करीन;
व जेणेंकरून मज मंदभागिनीचें या मनु-
ष्यलोकीं पुनः जन्म न होईल, अशा रीतीनें
व्रते, उपवास, इत्यादिक नियमांनीं, आपल्या
देहाचीं काडे करीन ! (असें बोलून चिता
रचिते.)

राजा—(पाहून करुणें) अहो, हिनें ह्या
कालीं योग्यच आरंभिलें ! (आपणाशीं)
शाबास, देवी, शाबास ! अशा अवस्थेत
देखील त्वां कुलीनता सोडिली नाहीं ! तर
मी आतां जवळ जाऊन स्वामीच्या आज्ञे-
प्रमाणें वागतों ! (तसें करून दुःखानें भावा-
वून घणतो.) हे देवि, (इतकें अर्धच बोलून
हातानें तोंड दाबून धरितो.) हे महाभागे,
आर्या.

दिधल्याविण मृतकंबल,
किंवा मजलागुनीं न जाणवितां,
कोणही न कराव्या

क्रिया श्मशानांत ज्या असति उचिता.
तर मृतवस्त्र माझ्या स्वाधीन कर. (असें
घणून हात पुढें करितो.)
(त्याच्या डोळ्यांतून अश्रु घालतात.)

शैब्या—(भयभीत होऊन) अरे बाबा, अंम-
ळ दूर उभा रहा ! थांब, तुला मृतकंबल
देतें !

राजा—(लज्जा पावतो.)

शैब्या—(रोहिताश्याच्या शरीरावरील वस्त्र काढून
त्यास देऊं लागते, व राजाचा हात पाहून वि-

स्मयानें आपणाशीं झणते.) अहो, या हस्तावर चक्रवर्ती नृपार्चां लक्षणें दिसतात, असा हा महाभाग्यशाली हस्त असून तो या कर्मास लागला, हें काय? (जवळ जाते. व सावकाश राजाचा प्रत्येक अवयव न्याहाळून त्यास भोळखते.) काय आर्यपुत्र! हा आर्यपुत्रा, रक्षण करा ! रक्षण करा ! (धरणीवर अंग टाकिते.)

राजा--(दूर सरतो.) हे देवि, मी चांडाल-दार्शेकरून दूषित झालों आहे, तर मला स्पर्श करूं नये !—शांत हो ! शांत हो !

शैब्या--(दुःख भावरून) हायहाय ! धिक्कार असो ! महाराज, आपली काय ही अशी दशा झाली ?

राजा०--हे दैवाचे खेळ आहेत ! तर शोक आवरून तें वस्त्र दे !

शैब्या--(दुःखानें वस्त्र देते.)
(आकाशांतून पुष्पवृष्टि होते.)
(दोघें विस्मयानें पाहतात.)

राजा--काय, आकाशांतून पुष्पवृष्टि होते ?
(इतक्यांत पडद्यांत शब्द होतो.)
दिंडी.

काय वर्णविं दान, शील याचें ?
क्षमा याची बहु; धैर्य थोर सांचें ;
ज्ञान याचें, सत्यही अतुलनीय ;
खरा धीमान् हा हरिश्चंद्र होय.

शैब्या--(ऐकून) वाहवा ! हा कोण वरें माझ्या प्राणनाथांच्या गुणांची प्रशंसा करून माझें आश्वासन करितो? अथवा, जर आर्यपुत्राची ही दशा चुकत नाही, तर ह्या नुसत्या गुणप्रशंसेशीं काय करावयाचें आहे? असो. धर्म अकारण झाला! माझा सर्व शोक अरण्यरोदना-

प्रमाणें होय ! व सर्व विज्ञानही अंधारांत केलेल्या नुसत्याप्रमाणें व्यर्थ होय!
(इतक्यांत धर्म येतो.)

धर्म--हे महापतिव्रते, हे महाराजा हरिश्चंद्रा, मी अकारण कसा? पहा,
श्लोक.

दानें, सत्यें, ऊर्जितांहीं कृतींहीं
अन्यां भूषां जे दुरावाप, पाहीं,
त्या लोकांतिं ब्रह्मसालोक्यपूतां
आलों द्याया शाश्वतां तूज आतां.

तर आतां दुःख करणें नको. वत्सा रोहिताश्व! सावध हो, सावध हो !

राजा--(पाहून हर्षानें) काय भगवान् धर्म! भगवंता, वंदन करितों!

शैब्या--भगवंता, वंदन करितें!

रोहिताश्व--(हळूहळू सावध होतो.)

धर्म--

आर्या.

तुज पाळिलें पित्यानं
धर्मानें, ऊठ बालका आतां !
झालासि सजीव पुन्हां
सतताहि पाळावया प्रजा, ताता !

रोहि०--(उठून) काय आई? तुला येथें कोणी आणिलें?

शैब्या--बालका, आपल्या भागधेयांनीं!

धर्म--वत्सा! हा पहा तुझा पिता ब्रह्मलोका-तिथि तुझ्यापुढेंच उभा आहे.

रोहि०--पिया, माझें संरक्षण कर ! (पृथ्वीवर अंग टाकितो.)

राजा०--हां हां, शिवूं नको मला. मी चांडालाच्या दार्शेकरून दूषित झालों आहे !

धर्म--राजा, असें दीनपणाचें भाषण पुरे !
पहा,

श्लोक.

क्रेता हिचा द्विज सदारहि जो; त्वदीय
चांडाल; राज्यहि जिथें नृप पुण्यदीय.-
ते तत्व गूढ तुजलागुनि जाणव्यातें
देतोचि सांप्रत सुदिव्य विलोचनांतें !
कोण आहेरे तिकडे ? विमान घेऊन ये.
(पुरुष येतो.)

पुरुष--महाराज, काय आज्ञा आहे ?

धर्म--असा ये पाहूं ?

पुरुष--आज्ञा .

धर्म--हे हरिश्चंद्रा, विमानाधिरूढ होऊन
दिव्य ज्ञानचक्षूंनी काय दिसतें, तें पहा.

राजा--जशी भगवंताची आज्ञा. (दिव्य वि-
मानस्थ होऊन पहातो.) धिक्कार असो; काय
प्रमाद हा ! विद्या प्राप्त झाल्यामूळे

कौशिकऋषीने संतुष्ट होऊन सचिवाचे
हातीं आमचें राज्य सोडून दिलें.

धर्म--राजा, ऋषीस तुझे सत्व पहावयाचें
होतें, ह्मणूनच त्यानें अशी गोष्ट केली !

त्याला राज्य पाहिजे होतें अशी कांहीं गोष्ट
नाहीं ! तर आतां ही भ्रांति सोडून देऊन
हें सर्व आणखी नीट पहा !

राजा--(पुनः ध्यान करून आनंदानें) हे देवि, तूं
मोठ्याच नशिवाची !
श्लोक.

क्रेता तुझा प्रकृतिक.रुणिक द्विजांती,
तस्त्री, अशी उभयतां शिवपार्वती ती !

जो ये मला विक्रम तो प्रभु होय धर्म !
झालों अदुःख कलनां सगळेंचि वर्म !

धर्म--असो; इतकें झालें. आतां वत्सा रोहि-
ताश्वास सर्व पृथ्वीपतीचा अभिषेक कर.

राजा०--आज्ञा, भगवन् !

धर्म--अरे, सिंहासन, छत्र, चामर, आणि
सुवर्णकलश घेऊन ये !

पुरुष--

श्लोक.

हे सिंहासन आणिलें, धरितसे
माणिक्यक्रांतीस जें;

हे तैसें शरदिंदुर्बिंब धरितें
सच्छत्र जाणों दुर्जे;

ज्योत्स्नाशुभ्र सुचामरें अणिक हीं
सौवर्णदंडान्वितें;

अब्धीपासुनि हेमपात्र भरुनी
या आणिलें अंबुर्जे.

धर्म आणि हरिश्चंद्र--(रोहिताश्वास अभिषेक
करितात.)

धर्म--(वर पाहून) ह्या पहा विमानचारी देव-
ता वत्सा रोहिताश्वाच्या अभिषेकमहो-
त्सवाचा आनंद अनुभवीत आहेत ! कशा
त्या पहा !

श्लोक.

तीर्थांच्या उदकें प्रपूरित घटां

या या नद्या वाहती;

तैसा दुंदुभिनाद गोड घन हा

व्यापीत कौष्ठांप्रती;

मांदारांप्रति वर्षुनी सुरवधू

चोहोंकडे नाचती;

अंशांनीं निज लोकपाल अवघे

वत्सास या सेवितो.

हा विधि झाला. राजा, आतां ब्रह्मलो-

काप्रत प्रस्थान कर.

राजा--भगवन्,

१. चंद्रकिरणप्रमाणें शुभ्र. २. उदक.
दिशास. ४. पारिजातकादिपुष्पें.

श्लोक.

चांवूनी दांत कोपें कुशिकज मुनि तो
तजितां होय जेव्हां,
“नाथा! आत्मां अनाथां त्यजुनि चलशि तूं,
येउं आम्हींहे.” तेव्हां,
नेत्रीं आणुनि अभू, मुख करुनि जिहीं
दीन, हें बोलिजेला,
कैसा त्यांचीण जाऊं भवदुदित अशां
एकटा मी जगांला ?

धर्म—राजन्, प्रजा झटल्या लणजे त्यांचीं कर्म
निराळीं, त्यांचे स्वभाव निराळे, तर त्यांची
तुझ्याप्रमाणें भागधेयें कोठचीं?

राजा—तें खरें. परंतु,

साक्या.

क्षणभरि अथवा अर्ध क्षणही
प्रजांसर्वे राहीन ;
विहार त्यांही करुनी लोकीं
सुख तेथिल पाहीन ;
माझ्या सगळ्या किंवा त्यांच्या
लेशभराहे सुकृतानें
त्यां दावावे लोक तुवां ते,
जरि हें तुजला माने.

धर्म—(आश्चर्य पावून) अहो, या राजर्षींचे
चारित्र फार विलक्षण आहे! राजा, तूं
आपलें पुण्यही खर्चावयास तयार झालास,
त्यामुळे उलटें तुझे पुण्य विशेष झालें!
आतां तुला व तुझ्या प्रजांला हे लोक
शाश्वत असोत! बरें, सांग, आणखी
तुझे कोणचें प्रिय करूं?

राजा—महाराज, याहून आणखी प्रिय तें काय
असावें?

श्लोक.

विद्यालाभें मुनि मजवरि
कोप शांतीस गेला ;
तैसा माझा तनय उठला
चक्रवर्तीहि झाला ;
साक्षात् देवा ! तुज निरखिलें,
ब्रह्मसालोक्य तेंही
झालें प्राप्त; प्रिय अजुनिही
मागणें काय राही ?
तथापि असें असो.

श्लोक.

साधू संतत हर्षयुक्त; धरणी
शस्यें सुपूर्णा असो ;
पृथ्वीचा अविता सदैव विजयी
राज्यां स्वकीयां वसो ;
द्यावा मान बहूत मानुनि सदा
लोकीं गुणज्ञां पहा
काव्यां गुंफित लेशही गुणकणां-
लागीं कवींनीं अहा !

तसेंच,

श्लोक.

आज्ञापी नाटकातें, सपुलक नृप जो
होउनी हर्षयुक्त,
वस्त्रांतें भूषणांतें सतताहे कनका
जो करी हस्तमुक्त,
त्याची कीर्ती जगीं या सततहि पसरो
कार्तिकेया नृपाची;
क्षीराब्धीपार जावो कावियश बरवें
आणखी तीसर्वेची.

(सर्व जातात.)

समाप्त.
